

Облога Буші

Михайло Старицький

Оригінальна назва — Оборона Буші

Ой напилися і сестри і брата кривавого пива край лугу,

Та не дали ні себе, ні віри святої ворогам на поругу!

(Із народної думи)

(Історична повість з часів Хмельниччини)

Це було в самий розпал великої трагедії, що уготувало польське панство у спілці з прислужниками Лойоли, завзявшись на святиню українського духу, на його буття,— трагедії, що охопила пожарищами всю Україну-Русь, пронизала серце в Польщі й під її руїнами закінчилася. Це було тої доби, коли розпанахана Україна мусила у московського царя Олексія Михайловича оборони шукати, коли він, уже по Переяславській раді, послав свої потуги в Литву. Це було тої доби, коли знеможена від ненадлого гніву Польща, закупивши татарські загони, кинулась разом з невірою на омиті слов'янською кров'ю країни, аби сплюндрувати їх упень і повернути геть усе на руїну. Це було тої доби, коли два кривих народи, призначені на дружнє та рівне буття, вчинили між себе розраду й, піднявши стяги на стягк, стали "у дідівську славу дзвонити"... Це було восени 1654 року.

На південь від Могильова, за двоє гін від Дністра, на високій скелі лівого бережжя притулилось містечко Буша з тверджею-замком, що панував над околицею. На вузькім стрімчаку, немов орлине гніздо, повис отой замок і на синьому небові далеко білів своїми зубчатими мурами, своїми бійницями-баштами. Край п'яти тієї скелі розсипались, мов курчата круг квочки, манесенькі селянські й міщанські хатки, окутані вітами зелених садочків; між критими соломною стріхами здіймались де-не-де й високі черепичні дахи, що червоніли між яриною здалеку. Саме місто Буша,— цебто торговий майдан,— з одного боку тулилось до стрімчастої скелі, а зокола було обмежане високим земляним валом і добрим дубовим гостроколом. За містом уже посувався пригород аж до узбіччя; з двох боків його огортало провалля, з третього — вали, а з четвертого — великий ставок, який набравсь з річки Бушки і тримавсь кам'яною загатою. Отой замок "Орлине гніздо" з містечком Бушею, з цілим ключем окружних сіл і маєтків належав до роду Чарнецьких; відтіля вони налітали на ратаїв українських, на сусідніх панків і шарпали в своїх пазурах неслухняних схизматів. Від самого початку пожежі, що на Запорозжжі з залетілої з Суботова іскри спалахнула і покотилася широкими вогняними хвилями аж до старої Польщі, Чарнецькі зняли крила

і до Варшави полинули, а гніздо своє лишили на безбаш; його незабаром, після січі під Корсунем та Жовтими Водами, захопили л'євенці, батави з Дністровського полку, з сотником Завістним на чолі, і озброїли добре як вартову наддністрянську страж-ницю.

Посередині замкового дворища стояла досить простора, з трьома банями і оточеним піддашшям церква; вона була вже повернута панством у костюл, а потім знов козаками на благочесний храм пересвячена; його відсвятив на ім'я покрови пресвятої богородиці отець Василь, якого з містечка Бара вивіз сотник, пан Завістний.

Стояв хмурий, глибокої осені, вечір. Дрібен дощ, мов крізь сито, мрячив і сизими хвилями славсь по долині, криючи широку далину млою. Часами лишень, коли вітер на мить розривав туманисту заслону, яскріла з одного боку в глибокій долині Дністрова стяга, а з другого, навпаки, по широких згорищах і площинах чорніли якісь плями непевні.

Кругом церкви, на цвинтарі, стояли ватагами козаки. Голови їм усім були непокріті, і буйний бавився вільно чупринами. Широкі спini огрядного та дужого люду покриті були розмаїтою пістрявою одіжжю: тут вбачалася і руда та порвана свитка, і білий, виложений шнуром кобеняк, і кармазиновий запорозький жупан, і короткий кожушок і замазаний в дьоготь оксамитовий польський кунтуш, і саетова рожева, з панянських цукрових плечок, накрітка.

В суворім погляді похмурих очей, в непорушних обличчях лежала якась-то дума глибока. Всі були скам'янілі й похмурі, тільки-но діти з палкими, цікавими оченятами не могли встояти на місці, а нишпорили крадькома то між юрбою по цвинтарі, то по дзвіниці.

Із широко розчинених церковних дверей тихий спів лине:

"Святий боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас!"

Церква світлом сяє. Перед намісними образами у високих ставниках горять товсті зелені свічки, а кругом них і коло самих образів миготять цілі сотні манесеньких свічечок жовтих; за хвилями з кадильного диму вони яскріють зірками, скрашаючи сизі прозористі хмари червоними барвами, а вгорі отой дим під банею уже пбклубами чорніє, оповитий у морок. Вузькі вікна у церкві, розквічені різноколірними шибками, світяться тьмяно, спалахуючи часами де-не-де відблисками веселки.

Правий притвір і середина церкви набіті козацтвом. Засмажені, мужні обличчя, обернені до ликів святих, визирають під променем ласкавого тремтячого світла вже менше суворо, а не знаючи страху очі вогкі їм від сердечного молитовного зрушення. Сиві оселедці, підголені чорні чуприни і лисі геть голови схиляються, хрестячись, низько. Попереду перед царськими вратами стоїть Михайло Завістний, сотник, з золотою китицею на правому плечі; високий, широкоплечий, з сивими довгими вусами, з шрамом на лівім виску, він подібен до могучего дуба, що нажив собі силу під бурхотом бур. Ліворуч за ним стоїть молодий ще козак красень Островерхий, з чорними, ледве закрученими вусиками, з підголеною хвацько чуприною, з ознакою хорунжого на лівім плечі; праворуч від Завістного молиться геть лисий, з білою пожевклою бородою дід, а далі вже йде старшина та козацтво значне.

В бабинці, у лівім притворі, скупчилась сама-но жонота; рідко яка голова там пов'язана стрічкою чи хусткою, а здебільша скрізь кораблики та очіпки, зап'яті довгими білими намітками, що спадають до самого долу серпанками.

Жіночі уста шепочуть благання; очі піднесені догори святобливо; інші палають лиховісним вогнем, інші яскріють сльозою, яка неслухняно зривається з вії; але в жадних не світиться ні жах, ані розпач, в жадних не видно безсилої жіночої муки.

Попереду скраю стоїть у чорній стрічці сотникова дочка Оріся, а поруч неї у глазетовім кораблику — її подруга Катря, молодого хорунжого жінка, що з неї не зводить очей.

Оріся стоїть перед образом великомученика Степана; її струнка постава, закутана сизими хвилями з кадильного диму, здається легесенькою, прозорою. Вродливого личенька риси і елегантні, й шляхетні; в чорних, стиснутих трохи бровах криється непорушна воля й відвага; карі очі з-під довгих темрявих вії палають вогнем; па мрамуровім чолі лежать не дитячі думи, хоч у виразі уст пишає дитяча краса.

Оріся замислено дивиться на лик, безміро ласкавий, осяяний світлом з лампади; їй мріється далеке небо безхмаре, білі, розпечені палом мури, сліпуче сонячне сяйво і ревуча юрба, розсатанілі обличчя, підняті з каміннями руки на глашатая правди й любові, і на устах у мученя на сконанні лагідна та прихильна ухмілка.

"Так, постраждати за віру, за правду, за своїх друзів-братів, — дума вона, — непомірна утіха! Тут, на землі, усе зрадливе й брехливе; усі присягання людські — порожні слова, поглум над знудженим серцем... Там тільки і спокій, і щастя — у сяянні довічного неба".

Вона придивляється пильніше до образу й бачить, немов очі живі у святого і зорять їй у душу; але ті очі знайомі, її серце з ними зжилося, їх промінь тільки й грів її душу самотню... Та це ж не святого стражденника очі, а очі її коханка і друга, властителя радісних мрій, очі вродливого юнака Антона Корецького. Де він тепер? Ні слуху, ні вісточки. Чи його почоломкала куля ворожа, чи він зрадив її, безталанну, і забув свої присягання? Пропав, пропав без пуття, а з ним разом пропав і життя її стямок...

"Що це я? — кинулась раптом Оріся.— У таку хвилину і де про милого стала гадати? Це ворог людський бентежить натруджене серце. Відступися, нечистий!" І вона почала ревно молитись.

А це далеко десь раптом постріл розлігся, і луна покотила його по байраках та горах. Усі здригнулися і переглянулись значно; а клир тихо співав: "Слава в вишніх богу і на землі мир, в чоловіцїх благоволеніє!"

Скінчилась відправа; отець Василь вийшов у царські врата в епітрахилі, з кипарисовим, у срібряній оправі хрестом і тихим, злегка тремтячим голосом обернувся до молільників:

— Братіє і друзі мої, хреста цього оборонці, на нем же розп'яхся за гріхи наші син чоловічеський, мужайтеся духом, ібо наступає година нужденна, і возлюбивий пас страстотерпець покликав вас стати твердо і купно до останнього подиху за хрест цей і за матір Україну. Ворог цілими хмарищами оточив наше убіжище, що донині крилося

богом, і вже погрожа нам вигуком смертодайним. Поклоняючийся хресту господньому брат покликав до помочі бузувіра, аби в спілці з ним повалить під ноги нечисті святиню... Не даймо ж ми на знуцання ні хреста, ні жінок, ні сестер, ні дітей, а ляжмо кістками за нашу правду і за нашу віру!

— Ляжемо, панотче, голови положимо! — перенісся відклик по церкві й розлігся на цвинтарі.

— Хай підкрепить же ваші душі і мишці правиця господня, хай криє вас від стріл і напастей покров пресвятої богородиці, заступниці нашої перед престолом Всевишнього! — велебно прорік панотець і благословив хрестом тричі весь люд.

Усі почали до хреста прикладатись; спочатку підходила старшина, потім — значне козацтво, за ними прості козаки й сірома, а нарешті вже матері, жони і сестри. Все те чинилося богобійно, порядно, без зам'ятні й хапанини; панувало над усім якесь враження надзвичайне, і кожен почував над собою вже помах смерті крила.

Коли всі перейшли до хреста, отець Василь вийшов з ним через відчинені двері на цвинтар; за панотцем рушила півча, а за нею значкові понесли хоругви й стяги, за якими вже посунули всі козаки. На дзвіниці ударили в усі дзвони; півча співала: "Отверзи очі твоя, боже наш, і внемли молящимся тобі". Процесія обійшла тричі круг церкви, потім обійшла мури в замчищу, зупиняючись край кожної башти; потім отець Василь з півчею й старшиною дістався на самий мур до бійниць і звідтіля, з високості, окропив тричі і містечко Бушу, і пригород.

Козаки стояли під муром в бойовому шику, лавою. Різкий, пронизуватий вітер тріпав прапори й стяги і гнав по млистому небу клочками пошарпані хмари; з отця Василя зірвало протягом його скуфійку і понесло геть униз по дністровській долині, у хорунжого мало-мало не вирвало з рук хоругви і тільки-но державної вломило. Всі були лиховісним передчуттям похилені.

Сонце, сідаючи за гору по той бік Дністра, проглянуло з-поза хмар на хвилину і останнім променем попрощалось з землею; він спалахнув жарким полум'ям на високім хресті і полинув, згасаючи, до високостей темрявих. Отець Василь ще раз окропив козаків, ще раз на воїнство чесне поблагав благословення у господа і з причетом журно до церкви вернувся.

Коли зачинилися двері церковні і всі козаки й добровольці зібралися на невеличкім плацу біля цвинтаря, а жонота стала поштиво півколом геть осторонь, то сотник Михайло Завістний зняв шапку перед своєю батавою і до неї обернувся тихою мовою:

— Панове, товариші-громадо! Дозвольте до вас слово держати!

— Держи, держи, батьку, ми слухати тебе раді! — відповіли всі разом, уклонившись пану сотнику, та й насунули шапки набакир.

— До сеї пори у цім затишку наших жінок і сестер боронив господь від нещастя; але воля божа прийшла, і поклика вона нас і наших кривих цілком постраждати за діло велике, і постраждать до кінця. Двадцять тисяч щонайкращого польського війська під гетьманством Потоцького й Лянцкоронського стоїть за півмилі; пан Яскульський — ' і пройда, і зух — вилазив по Бахчисараю та Царгороду, закупив башів у султана та й

приволік сюди татарву — на грабежі наших дібр, на гвалти й знуцання над нашими сестрами і жінками і святій нашій грецькій вірі на поглум, пригнав сорок тисяч невірних поганців, і всі оті ворожі потуги накерував воєвода Чарнецький на нашу горстку нещасну, аби добуть свою спадщину — орлине Чарнецьких гніздо.

— Так, так,— підміцнив сивобородий дідусь,— учора ми добули язика; се його непохибне жадання: сісти знову в цьому гнізді і розносити по околицях на хрещений люд жах.

— Ще б то не так, коли он геть надокола, мов вовчі зграї, розлізлись загони татарські,— додав хорунжий.

— Знати, наважились вони,— вів далі сотник,— або перерізати нас усіх до єдиного, або забрати, як бидло, живцем: нас — під червону таволгу, на неволю і каторгу до галер, а жінок, і дочок, і сестер — на всесвітній глум, на поругу... і се моя перша річ.

— Не дамося собакам живцем! — покрикнула громада.— Хіба через наш труп переступлять поганці!

— Не віддавайте, братці, дешево псам і козачого білого тіла, а візьміть з наших напасників добру ціну,—прошамкав по-старечому сивий кобзар, обводячи незрячими очима юрбу.

— Дорого, діду, заплатять! — зухвально покрикнув хорунжий, і юрба відповіла на те ухвальним гомоном. Катря гаряче пригорнула Орисю, а та тихо сказала:

— Добрий козак.

— Слухайте ж, панове, мою другу річ,—знову почав сотник, і тиша запанувала. — Чотири дні тому від славного іашого полковника Богуна — продовж йому, господи, вік — здібрав я наказа, щоби ми, в разі нападу на нас сил ворожих, затримали їх тут в іпермицерії наскільки мога, аби тим дати пану полковнику час діждатися підмоги у Барі. То як, на вашу думку, панове, чи надовго здолаємо ми затримати злочинців?

— А що ж, пане сотнику? — спитав середнього віку, покарбований шрамами лицар, увесь голений, з самим лишень оселедцем, закрученим за єдине вухо зухвало.— А скільки приходитьсь на козака тієї погані?

— Та голів двісті на християнську душу...— відповів сотник.

— Гм! Не дуже багато!—зареготавсь оселедець.—Коли в добрий час та на добру руку, так наш брат порішив би до обідньої доби таку купу; ну, а щоб їм подолати одну душу козачу, то тра часу днів зо три або й чотири — не менше... чи так, братці?

— Так, так! — відізвились деякі весело.— А такого убгати, як ти, то й тижня мало!

— Так, стало буть, панове, на тому й стоїмо, щоб затримати їх тут, та й квита,— по-моєму, хоч навіть на тиждень, а вмирати, братці, козакам не диковина,— сказав сотник і надів на голову високу смушеву шапку з червоним верхом і кутасом.

— Даймо,— вставив старий козарлюга,— що наосяще, по правді сказати, умирати ще я не вмирав, а для того я и не можу сказати, що воно за диковина? Жартами шуткував з смертю не раз, а щоб зовсім умерти, то ще не доводилось... Ну та це пусте — спробувати можна.

— Тим паче,— додав сивий дід,— що доведеться тільки раз на віку скуштувати того

меду!

Всі засміялися і якось весело підбадьорились.

— Так слухайте ж мого наказу,— еказав сотник, і все козацтво мовчки, покїрливо поздїймало шапки.— Всїми своїми потугами, наскїльки в нас є, ми засядемо в пригородї: там всякого припасу досхочу. З правого боку у нас непролазний ставок, з лївого — невилазне провалля, а просто — добре окопище з гакївницями та гарматами; відтіля нас і зубами не витягнуть: прохїд до валів і вузький, і занадто довгий; їм розвернути своїх потуг буде нїде, а ми їх потроху і почнемо лушити та локшити... потїха вийде, та й годї!

— Так, пане сотнику, добре ти розумом кинув!

— Нащо й краще! — підміцнили чупруни.

— Ну, а коли нас, по божому попуску, з тієї позиції виб'ють, то ми перейдемо у містечко, і тут хоча й труднїше

нам відбиватися буде, проте ще днів зо два чи зо три продержимось...

— Чого не продержатись? Продержимось! — підкреслив молодий хорунжий, що вже на новому держалні здїймав хоругов.

— А щодо замка, то ми його лишимо на дїтей, на дїдів та на жоноту,— провадив сотник.— Доки ми будемо кришить ворогів, то й вони допомагатимуть нам з високих бїйниць, а коли ми всі поснемо сном козацьким, то наші сестри й подружжя продержать ще замок днів з пару, бо він і сам по собі недосяжен. А коли нарешті увірветься всередину ворог, то вони зуміють не датись у руки живцем і не попустять наших святинь на поругу!

— Не дамося живцем! — покрикнула грізно жонота.

— Зуміємо вмерти,— відказала відважно Орися, виступаючи наперед,— і святинї нашої в руки поганців не кинемо!!

— Батькова дочка! — зауважив кобзар.

— Ну, попрощайтесь хто з ким хутко, по-козацьки, і гайда у пригород, в шанці: того й гляди, що голомозї захочуть нас навідати.

Юрба заколивалась; намітки поміщалися з шапками, хустки і стрїчки — з шликами; стихло все, і тільки вчувались то поцілунки гарячі, то обїями мїцні, то зїтханнїя; але жоден стогін, жодне риданнїя не вразило завзятців, і хїба-но крадькома на чїїх-не-чїїх чорних молодих та яскравих очах набїгла була сльоза неслухняна, та й та зронилася безгучно на землю...

Сотник Завїстний протер очі, поправив вуса і обняв гаряче свою одиницю, свою останню на життї втїху — Орисю.

— Прощай, доню! — промовив він переривчастим голосом.— Ти знаєш... як тебе я люблю... нїхто, як бог... Його воля! А от пам'ятай, що покїйну матір твою один пан, що наїздом мїй хутїр спалив, хотїв був до себе узяти... Дак вона сокирою йому голову провалила; побоялися приступити до неї надвірні та й спалили з хатою разом.

— Пам'ятаю, батьку,— велебно відповіла Орися.— За мене не зчервонїєш,ти, вір!

Сотник ще раз пригорнув свою доню до серця і хапливим кроком попрямував

просто до брами, крикнувши всім:

— Пора! За мною!

І всі, насунувши аж на очі шапки, рушили мовчки до брами. Насовувалась на землю смеркова мла, і в пітьмі тій ледве-ледве було запримітити, як одномірне коливалися списи й шапки і як довжелезна многоголова потвора, немов баєчний той змії, вповзала у браму широку.

Орися стояла довго і нерухомо край скелі, втопивши в холодне, беззоряне небо свої допитливі очі; але воно було невідмовне, глухе; чорна хмара грізно здіймалась зі сходу, і в неосяжній пітьмі миготіли лишень блискавиці далеких пожарищ...

II

Ніч. Тихо й похмуро в Орисиній світлиці, що в закутній башті. Висока цівчата середина, обмежена товстелезними мурами, ділиться стінами нахрест; в одному з сегментів умістилась кімната, чудної форми, з високою стелею, яка закінчалась склепінням.

Під одною прямою стіною, до богів приголів'ям, стоїть ліжко дівоче; з-під глазетового наметика визира безліч подушок і подушечок у білих як сніг пошивках. Під другою прямою стіною широко розсілася груба; блискучі кахлі розмальовані хитро візерунками; на довгій лежанці гріються товсті сулії і сушаться трави пахучі. Тут же побіч і низенькі двері вхідні; над ними висить мальована напрочуд картина...

В третій, вигнутій луком, надвірній, стіні прорізане вікно, вузьке-вузьке та глибоке, майже не вікно, а бійниця; і в ясний сонячний день через ту розщілину мало до дівочого покою світу сягає, а тепер воно якось лиховісне чорніє. Проти вікна, в гострім кутку, навпаки, лагідно й ясно: багато наставлено там богів і в рамах, і в ризах коштовних, і київського, і польського письма, а перед ними на довгім шнурку, оздобленім паперовими квітами, висить лампадка. Легесеньке тремтяче світло її осяює стиха святобливий лик божої матері, що своєю ризою закрила мир від напастей; променистими хисткими пасмами стелеться світло по мурах і по високих склепіннях, яскрить по гранястому склу, миготить на одній сулії, м'яко лежить на ріжку подушки і на розсипаних по їй хвилях з русявого шовку і никне в сутіні на круглій стіні; а на долівці, під лампадкою саме, тремтить пляма кругляста, від неї довгими смужками розбігаються тіні, ламаються по стінах і збігаються аж на склепінні біля залізного гака, до якого і шнурок причеплено. Химерні довгасті тіні маревними нарисами лежать на білій сосновій підлозі, повзуть по мурах, хитаються, тремтять і сповнюють кімнату якимсь таємничим смерком.

А надворі скаженіє буря; вітер гуде і жалібно в комині виє, мов голосить по згубі когось близького, дорогого... В куточку тріскотить стиха лампадка та вчувається часами стогін задавленого ридання.

На ліжку, до подушки припавши лицем, Катря лежить непорушне; тільки часами ледве примітне здригаються плечі у неї. Спала з неї намітка і одним кінцем на подушці звисла, а другим долі лягла; коса вибилась з-під кораблика і, звинувшись химерним вузлом, неслухняно лягла на плечі;

одно крило плахти відхилилось свавольно і виявило огрядну ніжку, узуту в червоні чобітки з срібними підківками. Тільки на частині голівки, на заломі коси та на одному плечі лежать світові плями, а решта в темряві з наметика потонула.

Край вузького вікна, схиливши на руки чоло і втопивши очі в чорну пітьму, сидить мовчки Оріся; вона силкується туди прозирнуть, куди пішли дорогі її серцю люди, вона прагне дізнатись, що діється тепер у містечку Буші і в пригороді; але густий морок закрива від неї далину чорним серпанком, і тільки коли-не-коли на тім морі безпросвітної темряви заблима якась непевна іскра і згасне...

Оріся повернулася до образу і зупинила на діві пречистій свої замислені очі; від довгих вій лягла сутінь стріляста на її личко бліде; руки їй з несили на коліна впали і сплелись у стисі нервовім; у нахмурених бровах непохибна думка застигла. Довго і нерухомо так сиділа Оріся; чи вона складала з благання молитву, чи доручала небесній розважниці свою тугу-печаль — зосталося то таїною.

Нарешті Оріся повагом перевела свої очі, що світилися темним вогнем, на ліжку, на Катрю — і на її виду перебігла хмарина.

— Годі, Катре! — промовила вона строго.— Не плакати тепер, не в сльозах губить силу, а набиратись треба її для останньої боротьби.

Катря ще більш заридала безнадійно і глухо, і її плечі заколихалися під хвилями збурених мук.

— Гріх! От перед цією святою матір'ю гріх! — показала на образ Оріся.— Вона віддала ради нас свого сина на муки, на смерть, а ми будемо побиватись, що доведеться за віру святу й за вітчизну вмерти!

— Не те, не те!..— відповіла риданнями Катря, підвівши голівку і спершись нею на руку. Кучеряве пасмо русявого шовку з-під очіпка впало на її заплакані очі і надало молодесенькому обличчю вираз дитячий — нестотно ображене дівчинятко заплакало, почувши ласку уперше.— Не те! А дай мені виплакаться! Дай мені в останній раз тут... на самоті... натішитись своїм лютим горем... а там уже я не заплачу!

— Сором з своїм горем тепер панькатись! — ласкавішим уже голосом корила Оріся, присівши до Катрі і гладячи її шовкове волосся.— Коли б воно на тебе лишень упало саму, то тоді б могла... а воно ж на всіх нас злягло рівним тягарем і роздавить усіх нас разом, укупі...

— Не на всіх, не на всіх однаково! — гвалтовно скрикнула Катря і заломила в скрутоньці руки.

— Як неоднаково? — навіть схопилась Оріся.— Та хіба у тих, що пішли туди на певний загин, не було ні радощів, ні втіх на землі, або що?

— Може, й були, та вони вже ними натішились, а я не нажилася ще на світі...— відмовила, рвучи слова, Катря.

— А я чи нажилася? — спитала нервово Оріся.— Туди... на муки... на страту... мій батько пішов... єдине моє кохання, єдина відрадість... єдина моя слава і втіха; але глянь — я не плачу і не збентежу його останньої хвилини сльозою.

— Ох, правда,— мовила Катря, гамуючи сльози.— І ти не нажилася, але ти й не

жила зовсім! Ти не зазнала іще того щастя, яке охоплює райською жагою і розум, і волю, і серце, і всю людину цілком приковує до втіхи земної... ти ще не кохалаї

— Почім ти знаєш? — відказала упавшим голосом Оріся і провела рукою по білому чолі, немов бажаючи змести з його уїдливу боліч.— А може, кохання моє ще страшнішою п'явкою вп'ялось мені в серце!

— Твоє кохання! — нестямилась Катря, підвівши голівку і затаївши враз сльози: дитяча цікавість перемогла її страждання.—Ти, моя перша подруга, посестриця, і ніколи мені про те не промовила й слова.

— Суть такі рани, які жадалось би і від себе самої сховати, а не то що від миру,— важко зітхнула Оріся, відвернувши від Катрі свій зрушений вид.

— Орісю! Ріднесенька! Зірньоко моя! — обнімала Катря свою кохану посестрицю, переставши плакати і ласкаючи свою товаришку по горю.— Скажи мені хто? Поділись горем — легше буде... Коли виплачешся і розважиш тугу — завжди на душі легшає...

— Ти пам'ятаєш того козака... Антона Корецького... що до нас приїздив у Бар?

— А, пам'ятаю, пам'ятаю... Такий гарний, хороший, з руськими кучерями, синіми очима і білим панським лицем?

— Так, так!

— Як не пам'ятати! Пам'ятаю і за сто сажнів пізнаю! Я в його, коли признатись тобі,— усміхалась уже Катря, щаслива тим, що таїну вивідає,— мало-мало не закохалась... Не здолала чисто й глянути на ті закручені вусики... Тільки тривай... — зупинилась вона, міркуючи...— Адже ж то брат твій? Він тебе називав сестрою?

— Ні, він не брат: він по крові мені був зовсім чужий, а по серцю... ех! — Оріся нетерпляче махнула рукою.— До чого ці спогадки тепер? Навіщо намучене серце вражати?

— Квіточко моя, сонечко ясне! — благала Катря.— Скажи... повідай, хоч кришечку... хоч капелиночку!

— Ах, яка-бо ти! Нестотно мале дитинятко,— годилась через силу Оріся.— Довго розказувати, а ще довше переживати ті муки. Бачиш, я з тобою спізналася в Барі, а ми перше сиділи далеко на хуторі,— я там росла ще дитинкою... І так було славно, ох, як славно! Батько приїздив часто... мати жила... кохала, ласкала мене... Я її ледве згадаю... Потім наш хутір спалили... матір теж... Як приїхав на пожарище батько, позеленів, заскреготав зубами і знову кудись-то майнув. А за тиждень вернувся і привіз хлопчика на кульбаці, літ дев'яти. "Знайшов,— каже,— сироту без-притомного на шляху, так треба нам його приховати, за сина прийняти!"—Оріся змовкла, пригнічена вагою спогадів давніх.

— Ну, ну! Що ж далі? — допитувалась зацікавлена Катря.

— Що ж? Звичайно... став він у нас мешкати... в другім хуторі,— ми переїхали далі від Бугу; росли ми вкупі, як брат з сестрою, вкупі бігали, пустували, гулялись... ну, при звичаїлись, поріднилися... ех, та що й згадувати!

— Ні, ні! Докажи-бо, хоч капельку!

— Ну, вирости ми; а він стрункий такий став, та моторний, та дужий!.. Співав

гарно... Батько почав його вчити герцям лицарським, брав і на Запорозжя з собою в науку... Потім він приїздив до нас такий радісний та щасливий... і до Бара ото... а вже я його так ждала й виглядала, як божого світу... Ну, ми й покохались.

— Так де ж він, твій Антось?

— Не питай! Як він присягався, боже! А батько раз сам вернувся додому й сказав, щоб я отого перевертня, зрадника із голови викинула! Для чого? Батько промовчав, але я знаю, що він дарма не скаже...

— І ти викинула? Забула його?

— Не руш! Годі! — сказала рішуче Оріся, зсупивши брови від вразької, наболілої муки, і Катря припала до її колін і притихла, почувши незміряне горе.

Знишкли посестри, немов заніміли, замерли, — одній боліч здавила до нестями серце, а другу заколисала недоля, і Катря, мов дитинка, заснула безжурно у своєї подруги на колінах.

Осінній дощ кропить дзвінко шибки, і вітер стогне — веде якийсь спів похоронний...

Немов темна мармурова фігура, сидить нерухомо Оріся;

її погляд сягнув далеко-далеко і потонув у чорніючій млі...

Зринають з п'їтьми перед нею другі, непохожі картини, і віє від них і світлом, і ласкою, і теплом.

Тихий літній вечір. На заході гасне поволі рожевистий світ. Біля хати на килимку стоїть ще вечеря; якась баба, не дуже стара, прибира і ложки, і миски... А своєму коханому Орісенятку дає медовики й вишні. На призьбі сидить молодий ще тато Орісин; вуси йому аж на перса упали, а в зубах коротесенька люлька. Схилившись йому на плече, притулилась молодиця хороша і приязно, кохано зазира йому в вічі. Розтопивши рученята, підбігає з сміхом до татуса красунька Оріся, а батько їй пускає назустріч клубочками дим... їй весело, вона заливається, аж дзвенить,— і навтеки, та знову-таки вертається з галасом на дим, поки не закашляється; молодиця тоді злякано хапає її і притискає до лона.

— І як-таки тютюном та на дитину! — зірвався з її уст лагідненький докір.

— Нехай привчається до запорозького курива! Правда, доню? — зареготавсь батько і ущипнув за щічку Орісю.

— Мамо, я привчусь — засміялась дзвінко й Оріся, визираючи з-під руки в матері зухвальними оченьками і ловлячи рученятками дим.

Линуть пахощі від бузку по садочку. Десь рипить віз і гавка собака, над головою прогудів хрущ.

Оріся схопилася його дігнати; а це її перейняв другий і вдарив; вона — в сльози і зараз під оборону до тата. А тато ще дратує й сміється:

— Гай-гай! І не сором тобі? Жука злякалася! Ти ж козацька дочка? Так не то, не бійся жука, а й татарина-пса... бий їх!

І Оріся, підбурена батьком, біжить знов на хрущів} а запашний український вечір ласкаво огорта натомлену землю.

А ось друга ніч... чарівна, тиха. Над головою розсипавсь стожар; райський шлях

простягсь угорі зористою стягою;

все небо миготить тихими вогниками... Мама на призьбі сидить і жде тата; він поїхав ненадовго, а ось третій день — і нема...

А це раптом як затупотить кіньми... Розлігся галас; хутір прокинувся; перелякані, бліді молодичі і діти повибігали з хат; вскочила нянька, кричить: "Вороги!"

— Бери Орісю! Рятуй її! Ховай! — до неї з благанням кинулась мати і передала їй дитину на руки.

Баба біжить з дорогою ношею в ліс. Віти хвиськають їх, огортає пільма, гонить жах... Здалеку досягають і лемент і крики, й постріли, а от через прогалину видко, як на місці, де хутір, зайнялися немов великі свічки, і полум'я від них полинуло аж до вогнистого неба.

Червона кров... чорні, обгорілі трупи... жаховиті обличчя... стогін і плач... і сиротинна самотність... тиша могильна... Мамо! Мамо!

Зимовий вечір. Другий уже хутір. Хатка заметена снігом. Намерзлі манесенькі вікна ледве пропускають той світ. Баба порається коло печі. Батько велику книгу чита про страдників божих, що за віру святу йшли з ухмілкою в огонь, і на страту. Кожне слово мірної батькової речі запада їй у душу; а поруч стоїть молодий кучерявий хлопчина, названий її брат; почуває вона в стуканні серця, що він їй ближчий за брата...

А старий батько розказує вже про діда Дніпра, про скажені пороги, про синє море безкрає, про криваві січі з турками та татарами, про страшезні бурі, про турецьку неволю, про пекельні тюрми і про смердючі галери...

Але час летить. Яскраве літо і спека. Розжеврене небо безхмаре високо знялось у безодній блакиті. Вітер ані шелесне; буйне жито своє стигле колосся до землі клонить, Мов проситься на спочивок у снопи, а не то ронитиме на землю викохане, достигле зерно.

Оріся бреде по цьому золотистому морю, розсуваючи його хвилі руками; на голові в неї віночок з васильків та волошок. Хтось крикнув поблизь: "Агов!" — і красень козак зненацька виринув ось перед нею і обвив руками її стан...

Вона чує, як стукотить його серце, вона чує його поцілунки гарячі... їй і боязно, і хороше, і мліє солодким тремтінням серденько...

— Пусту, Антося! Годі-бо! Що ти? Побачать! — вибивається вона з обіймів.

— Хай бачать! Хай цілий світ збереться сюди, і перед усіма, як перед оцим небом, я скажу, що кохаю тебе більше всякої радості, більше життя!

— Коханий мій, любий! — шепоче вона і хова на його дужому плечі свій зчервонілий видочок, а очі її таким щастям палають, яким тільки раз на віку займається серце.

— Твій, твій! І ніщо на світі нас не розлучить! — присягається ревно козак, притискаючи її до своїх могутніх грудей...

І знов усе лине, зника... далі, далі!

Осінній дощ кропить дзвінко шибки, і вітер стогне — веде якийсь спів похоронний...

Тихо рипнули двері, і на порозі з'явилась згорблена бабуся, пов'язана по очіпку чорною хусткою і в чорній намітці.

— Не спиш усе, моя ягідочко? — прошамкала вона, наблизившись до Орісі.— Уже швидко світ; приляж, засни хоч хвилину... сили наберись... не сумуй!

— Я, бабуся моя, не сумую і божій волі корюсь! — промовила тихо Оріся. — А тільки не спиться мені... голову думи обсіли...

— Ох, моя квіточко рожевая! Яка то гірка твоя доля! — зітхнула, проголосила бабуся, цілуючи Орісю в голівку.— Жити б тобі та радіти, а мені б у землі сирій тліти... Ох, а господь інакше міркує...

— Не наді мною одною його воля свята, а над усіма,— відізвалась спокійно Оріся. — Та мені життя мого і не шкода: які в йому радості, які втіхи? От тільки тата кохала та бабуся, як неньку рідненьку... — І Оріся схопила і поцілувала руку у баби.

— Що ти, що ти, моя безталанна? — кинулась бабуся обнімати Орісю, утираючи дрібні сльози, що котились з старечих очей.

— Люблю, от що! А ховати ні тобі мене, ні мені тебе не випаде: поховає нас хижий звір.

— Та ще, моя ягідко, господь один віда, що станеться;

а може, з потилиці налетить наш славний Богун Іван, дак нечисть уся від його шкереберть покотиться...

— Сили, бабуся, у ворога дужі — не подолати! А проте — хай буде, що буде, що богові миле... а ти от що скажи:

чи молодую моя матуся вмерла?

— Молодесенькою.

— А як горіла вона, ти бачила?

— Годі! Годі! Господь з тобою... Най її криє покровом своїм цариця небесна! Не думай... засни хоч трішечки: ти одна тепер голова на ціле замчище та панотець...

— Я засну, бабуся,— обезпечала Оріся.

— Засни, моя дитино! А я готую обід і всяку страву, щоб у долину нашим оборонцям знести...

— Ох, бабуся, ненько моя! Яка ти люба, хороша: все дбаєш лишень про других... а я то про себе... Готуйте, готуйте, і я піду допомагати...— заметушилась Оріся і встала, переклавши обережно на подушку голову Катрі.

— Ні, ні! Ти відпочинь,— там помічниць досить, а ранком і ти нам допоможеш. Відпочинь, послухайся твоєї бабусі, адже я тебе більше за рідну доньку люблю.

— Послухаюсь, бабуся,— згодилась Оріся покірно.

— Пошли їй, порадице мати свята, хоч на хвилиноньку спокій! — промовила побожно бабуся, перехрестившись до образу і тихо, зовсім згорбившись, вийшла з світлиці.

Осінній дощ кропить дзвінко шибки, і вітер стогне — веде якийсь спів похоронний...

Зупинилась Оріся перед ликом небесної і тихо навколішки стала.

— Царице безгрішна! — шепотіли уста її тихо. — До тебе, до нашого прибіжища

тихого лине моя остання молитва! Не від куль, не від стріл ворожих, не від смерті ховай моє серце, а від немочі та страху! Пошли і мені, о всепїтая мати, силу і мужність з відважною усмішкою на страту піти за нашу бездольну родину, за нашу зневажену віру і за твою, панно пречиста, віковічну славу!

Лампадка спалахнула і погасла. Все пірнуло в хмурий пїтьмі, тільки крізь шибки в вікні ледве-ледве сірів наступаючий ранок.

Коли це раптом навадалі щось блискавицею свїргонуло;
через хвилину гуркіт розлігся і полохлива луна відгукнула його по долині.
Задзвеніли шибки; Орися здригнулась і стала Катрю будити:

— Вставай, — уже починається!

III

Глупа ніч; проте у польськїм Обозї край намету коронного гетьмана Степана Потоцького жвавий клопіт і рух. Слуги з походнями нишпорять, бігають від мажі до мажі; випаковують і припаси, і начиння всяке — куфи, барилки, пляшки; в обгорілій хатині приладнались кухарі з куховарством і край яскравого полум'я готують, печуть, на рожні шкварять і лаються. Навкруги, під дрібним холодним дощем, не горять, а куряться вогнища; коло них в туманистих загравах кривавими плямами вбачаються постави людські, — інші лежать скорчившись, інші сидячи сплять, і тільки де-не-де ходять між ними з рушницями пильні вартові.

А в спустошеній каплиці бенкет іде і варом кипить шляхетське життя.

Розіслано на долівці дорогі килими; розставлено складні шкуратяні канапи й кріселка, розложено столи і білими обрусами вкрито; на них у срібних тяжених, нюрнберзької роботи, шандалах горять десятками свічі воскові; на срібній і золотистій посудині їх полум'я миготить і блискоче зірками, яскріє діамантами в кришталі. Сайгаки і голови з вепрів стоять на столі; розмаїті потравки, бігоси, лозанки парують і смачним пахом дратують охоту до їжі; у куфах, суліях, пляшках леліють ласкаво та втішно і старки, й наливки, і заморські вина, і темні та густі сорокалітні меди. Слуги метушаться упадливо та улесно, підносячи більше та більше і вигадливих страв, і цілющого трунку.

На канапі, медвежою шкурою вкритій, майже лежить сам вельможний господар, сам гетьман коронний — Потоцький, син старого Миколи Потоцького, що завершив сумно під Корсунем свою бойову славу. На йому довгі сап'янці з золотими острогами і срібна місьюрка, а зверху наопаш — розкішний кармазиновий кунтуш з венеційського оксамиту, облямований горностаєм; на голові соболевий шлик з струсевим пером, що діамантом коштовним прип'ято. Многоцінне каміння яскріє і свїргоче йому на руках, і на застібках, і на піхвах прип'ятої до лівого боку дамаської шаблі.

І криклива пишнота, і вираз обличчя, що довчасно злиняло на розпусних ночах, і хїтливі безсоромні очі, і млява, знесилена постава — нагадували швидше фігуру змудженої повії, ніж мужнього ватага Посполитої Речі.

Попліч Потоцького справа сидить польний гетьман Лянцкоронський; він, навпаки, одягнений в звичайну бойову одіж; обличчя йому повне достоїнності й поваги; в очах,

синіх, великих, світиться розум.

За ним сидить в сталевих шелягах воєвода Чарнецький, на всю округу — пекло і жах; від його мусянжового, загартованого в боях обличчя віє холодом зимовим, з горбинкою ніс загнувся йому гаком, нагадуючи дзьоб у хижого птаха; в зеленастих очах яскріє сваволя і лютість.

Ліворуч почетнее місце сина кримського хана Махмета-Гірея — на цей раз порожнє: він чогось не прибув на сьогоднішній бенкет.

Далі за столами по достотам міститься панство вельможне; убране в саети, едваби, злотоглави та в зброю блискучу, воно зібралося тут немов на мазура з пишними красунями панями та панянками, а не на воювання суворе. Деяким не вистачило стільців, так вони зірвали зі стін схизматські образи, положили їх тилом на зруби та на них і розсілись. Одного образа вони дістать не здолали, бо високо висів, так він і зостався у них свідком єдиним.

Не дбаючи про холод і про вітер, що вривався в розбиті шибки і хитав тривожливе полум'я свіч, обличчя у бенке-тарів, розшарені старкою, та добрим венгерським, та литовськими медами, палали вогнем і світились звірячою втіхою.

І регіт, і вигуки, і скоромні вигадки, і дзенькіт склянок, і цокіт ножів — все змішалось у галас безладний та дикий.

— На моє здання, — провадив польний гетьман, запиваючи свою мову ковтками старого венгерського, — не слід нам затримуватися тут повними силами ради якоїсь там жмені ошарпаних гультіпак — і негоже, і мети нема, та й часу жаль: Беллона страх вередлива і за марнування часу помстить жорстоко.

— Найперше,— сьорбаючи сонливо з золотого келиха мед, суперечив йому гетьман коронний, — панська вельможність надуживає злегка правдоту: ця горстка наволочі нас затримать тут не зможе, а дасть тільки малий відпочивок і сяку-таку розривку...

— Не я, яснійший графе, надуживаю правдоту, не я, — підкреслив свої слова збуреним голосом Лянцкоронський. — Замок Буша — це орлине гніздо: воно недосяжне, спитайте хоч пана Чарнецького.

— Так, вельможний гетьмане, мій батько його будував, а він знався на справі вояцькій і винайшов виборну місцевість, — підкрепив пан Чарнецький.

— Тим краще, панове,— більше потіхи... але я доведу його вельможності, що над правдоту вчинено гвалт,— вів далі Потоцький, і в його масних очах заяскріла ненависть. — Вчора ми одного з того бидла скрутили, і він на сковорідці признався, що в пригороді засіла лиюень купка мізерна якоїсь рвані та втікачів-хлопів, а в вашому ухваленому замку лишилась-но жонота сама, розуміє пан — самі кобіти,— це раз; в замку сховані усі добра, і козачі, і окольних селян, та й награбовані у поштивої шляхти, — це два; в замку, нарешті, ми наловимо живцем молодиць і дівчат... а при наших похідних нуждотах, при січових голоднечах-постах воно не поміха,— це три; чи не так би то, лицарство славне?

— Правда, правда, яснійший графе! — загоготіла шляхта. — Се головна річ, і по наших нужденних трудах, ой-ой, яка ласа!

— Даруйте, пане гетьмане.,— почав було Лянцкоронський.

— Пшепрашам, вельможний пане,— перервав його пан Потоцький, і польний гетьман, ображений, змовк.

— За кобіт і за любощі! — підняв келих Потоцький.

— Віват! — загримотіло навколо.

— Хоча й оті хлопки,— вів далі, смакуючи губами, Потоцький, — неелегантні, грубі, незграбні і кізьяком тхнуть... але іноді, панове, я люблю дичину залежалу... Хе-хе-хе!!

— Досконале, ясний графе! — підхопив, потираючи руки, червоновидий, банькатий, з закрученими догори вусами пан Яскульський.— Присягаюсь святим Паркелем, що кобіта і вино, та ще як до них додати пеньондзи — найкращі утіхи на світі. За Венеру ж, Бахуса та Меркурія, ясне лицарство! In hoc trinitario est veritas! Віват!!!

— Віват! Віват!! — розляглося навкруг.

— Тільки єдину увагу додаю я,— відмовив Чарнецький,— щоб українських хлопків до кобіт не єднати: вони — тва-рюкгі!

— Між українками і по красі, і по душевних достотах суть привабні жінки і дівчата,— сперечив якимсь ніяково і нервово молодий шляхтич, що сидів осторонь і не доторкався до кубка.

Всі звернули увагу на таке в лицарському колі зухвальство — на оборону підлих схизматок, які у вельможній шляхти мались за найгідші, принижені тварі.

Зборонець був огрядний і стрункий — красень юнак; його біле, благородне чоло обмежали золотисто-каштанові кучері, на виразнім обличчі світились ласкою і відвагою сині очі.

— Хочай й лицарський повин боронити кобіт, але на цей раз, пане, твоя оборона занадто смілива і дражлива,— зауважив по невеликій паузі гетьман Потоцький.

— Даруйте мені, яснійший графе, що я насмілюсь тут виявити свою думку; але мене змалку наставляли говорити правду усюди,— промовив з достотою молодий лицар, уклонившись гетьману низько.

— І я прошу вибачення за його,— додав Чарнецький, — тим паче, що він, на лихо собі, виховався у хлопів і не зміг ще досконально спізнати магнатських звичаїв і обичаїв.

— Яким робом міг шляхтич шанобний виховуватись у хлопів? — здивувався Потоцький.

— Дуже просто, ясний графе: якийсь із сих гайдамаків розбишака спалив, нібито з помсти за свою бидлиську сім'ю, у мого дівера хутір, вигубив цілу фамілію, і захопив гвалтом одного лишень хлопчика у полон, і повернув шляхетного сина на своє хлописько.

— Він мене мав не за хлопа, а за свого рідного сина,— поправив тремтячим від обурення голосом молодий шляхтич.

— Сором, пане! — покрикнув грізно Чарнецький.— Через тебе сороміцькою кров'ю спалахнув мій вид: не мати гонору і перед лицарством хвалитись своєю ганьбою, що був змушений гвалтом сином лічитись тієї родини, що твою матір, сестер і братів

поконала...

У молодого шляхтича блиснули очі благородним вогнем, і він згорда відповів:

— За мене, пане воєводу, не знадобиться червоніти нікому: хочай мене вигодовано і виховано у хлопській сім'ї, але ті хлопи мене змалку вчили правди, і честі, й добра, вчили, по своїй вірі схизматській, і в ворозі людину вважати і битися з ним полицарськи чесно.

— Ого-го! — перенісся ображений буркіт довкола. Чарнецький збурено стиснув у шаблі держак; Потоцький стукнув об стіл келихом, аж многоцінна рідь розлилася; один тільки Лянцкоронський усміхнувся самовтішне і згорда.

— Я вірю панському слову, що гайдамаки винищили мій рід,— вів далі поривчасто шляхтич,— але той, що мене зрятував, чи був межи ними, то ще питання? Навіщо б він, панове лицарство, визволяв ворожого сина? Хіба б, може, для тяжчого катування, для гіршої муки, але ж не задля ласки й упаду? Це непорозуміння страшенне, ця пекельна непевність мені вибачає зневір'я... В нашу добу, коли й закон, і права повалені в крив'яні калюжі і безкрая брато-губна...

— Братогубна?!—спалахнув гетьман Потоцький і брязнув шаблюкою об кріселко.— Коли б тільки на тобі не шляхетська зброя, ти б мені заплатив головою за те, що нашими братами хлопів назвав. Молодий шляхтич підвівся і затремтів, обурений гнівом.

— Я мушу, ясний графе, заступитись за молодого драгуна, за його щиросерде завзяття, — промовив улесним голосом Лянцкоронський. — Звичайно, і хлопи суть християни, тільки іншого розуму, а всі християни вважаються за братів по Христу.

— Чи не набралася й панська вельможність якого-небудь схизматського розуму? — процідив пан Потоцький, повернувшись з показною погордою до Чарнецького. — В кожному разі, пане воєводу, я вбачаю, що юнак має такий небезпечний і до наших шляхетських засад не подібний світогляд, на який не можна упевнитись в бої.

Поблід від образи юнак, відкинув назад свої кучері пишні, підголені елегантно кружком, і відповів з благородним запалом:

— Мій світогляд, мої думки, яснійший графе, мені кажуть усю кров до останньої краплі пролити за добро і за спокій моєї ойчизни, за честь нашого пишного лицарства і за свободу нашої Посполитої Речі. З дитинства ходив я до грецької церкви і там навчився віротерпіння; проте, дізнавшись, що мене охрещено католиком, я зумію чесно ним бути і зумію вмерти, але за правду, за волю і за наш край! Присягаюсь яснійшому пану усім, що маю святого,— могилами батьків і дідів, славою моєї Литви і величчям Посполитої Речі, що без вагання буйну зложу, де скаже мені мій повин.

— Незле слово,— прищурилась Потоцький,— але все ж прошу пана воєводу керувати поки новака не до бою, а до перемов; очевидячки, язиком владає він ліпше, ніж мечем.

Шляхтич хотів був ще відповісти на теє, але Потоцький рукою махнув, і молодий драгун, уклонившись поштиво, вийшов геть із каплиці.

— От за таку образу, — покрикнув Чарнецький, аж заша-рівшись від шаленості, — що огидне бидлисько покалічило нанівець мого родича, от за одно це буду мститись до

сатанинського нестяму, — ні баби, ні жінки, ні дівчини, ні навіть дитини не ошаджу, — випалю, винищу, видавлю все, щоб і насіння від цього гадючого кодла не лишилося!

— Ось моя рука, пане воеводо, — простяг свою руку Потоцький, — тільки-но в винищенні ворога до ноги і лежить благо ойчизни.

— Так, так, ясний графе! — відізвалася більшість, а меншість похнюпилася мовчки.

— А я мислю, — підняв голос гетьман напольний, — що така бойня шалена проявить за собою саму-но руїну, яка, нарешті, і стане могилою Польщі: не в знищенні своїх кривних підданих, які й боронять наші крайниці, лежить сила держави, а в спільній користі та згоді.

— Шкода, бардзо шкода, що ми з паном вельможним навпаки розійшлися думками, — відрізав з пихою гетьман коронний, — але тим паче я поступитись своїми не можу і даю наказ: сьогодні ж уранці всіма потугами вдарить на Бушу, сплюндрувати її, розграбувати до пня, жодної душі не випустити живою, жодної, — надав він, — прич вродливиць з жоноти... а гірших — татарам.

— Я повинен коронному гетьману заявити, — напружив слово Лянцкоронський. — Інтереси війни, а з того й вітчизни потребують не забарювати тут війська, а лишить задля нагляду хіба одну яку коругов; нам треба хапатись до Бара і зломити борвія у цім краї — полковника Богуна; тільки в тім разі ми з безпекою зможемо рушити на головні сили ворожі. Всяка ж забара дасть Богуну змогу стягти потуги, скріпитися силою; тоді ми опинимося в лабетях і наші спільники татари, утративши надію на здобич, кинуться наші краї грабувати і на нас самих зброю повернуть... Уже недарма і на сьогодні не прибув сюди ханський син.

Слова Лянцкоронського були надто важливі і зрушили своїм тягарем всіх; але це збурило іще більш непохилу волю магната.

— Чудову панської можності думку я заховаю на спогад, — кепливо відповів крізь зуби Потоцький, — але преці ж я по волі славутнього сойму тут стою за коронного гетьмана, то з того на мені одному і відповідальність лежить за розпорядки, а панський обов'язок лишень пильнувати, аби мої накази справлялись до слова.

— Свої обов'язки, ясний графе, я знаю! — промовив Лянцкоронський, кивнувши головою недбало.

— Ну, так я наказую: зараз же удосвіта, не гаючи й хвилини, добуть Бушу і до ноги знищити всіх!

— Ким не ким, а вже мною яснійший граф задовольнений буде! — гримнув, скрегочучи зубами, Чарнецький. — Я їм гарячого сала за шкуру заллю, потішуся над собаками! Нагадаю їм до сконання мого небіжчика батька.

— Так, так! — злорадо зареготав гетьман. — За потіху пана Чарнецького, за його помсту преславну! — підніс він налитий джурою келих.

А осяяний тріпотливим світлом лик богочоловіка дивився згори лагідно на сп'янілі і розсатанілі від злоби обличчя, позирав кохано на дітей своїх, за яких і розпинався на хресті.

Цілу ніч у пригороді йшла тихо, але й безупинно робота:

насипались землею лантухи, плелися тури з верболозу і набивалися глиною, уставлялися в дві айв три перії дубові мажі, окуті добре залізом,— найкраща оборона рухома супроти нападу кінниці,— підглибшались рови і окопи, перетаскувались майже на плечах бойові всякі прилади — гармати, діла і гаківниці. Поважно, порядно, без зам'ятні, з безперечним послушенням сотниковій волі, з епічним спокоєм і навіть веселим гумором чинилася справа.

— А нуте, хлопці, тягніть сюди, на середину, нашу паню пузату та постеліть постіль добрячу, обложіть її гаразд турами та подушками, набитими глиняним пухом.

— Ми нашу товстопузиху обложимо, пане сотнику, як гетьманшу, а вона за те нам подякує, — відгукнулись у темряві зігнуті спини, що по кругляках тягли гужем широкогорлу гармату.

— Ще б не подякувала? Як плюне, дак будуть ляшки-панки протирать очі! — весело додали ті, що коло бійниці заступами та лопатами працювали.

— Запорошить! — завважив, усміхаючись, і пан сотник.— А ви ще, хлопці, приволочіть їй до гурту й до бесіди хоч зо дві панянки та приладнайте їх по обіруч у пані; нехай вони втрюх завтра побрешуть та поприскають трохи на вузенький той шлях, дак мені навіть цікаво, як до наших добродійок дістануться непрохані гості.

— Повинно не іначе, як рачки або шкереберть, — постановив Шрам — зналий запорозький гармаш, під чиїм доглядом і риштувались бойові озброєння.

— Вірно! — зміцнив і пан сотник. — А ось, Шраме, я ще міркую у ці закутки приладнати по дві гаківниці і по дві плющихи в додачу. (Плющихами в інших місцинах звались баштові рушниці з широкими на кінці і сплющеними гирлами).

— Чого й краще! — згодився Шрам.— Коли б навіть і гетьманша з панянками не зупинила безглуздох, то можна буде їх покропити ще нахрест.

— А ми ще з-поза маж почастиємо, то й будуть вітанням контентні, — пояснив сотник.

— Потіха, та й годі! — додали з реготом ближчі чуприни.

— Тривайте, братці! — укинув з тривогою сивоусий козак. — А де ж наші баби-цокотухи? Без них, бра, і свято не в свято!

Всі сполошилися й оточили діда кружком.

— Як без бабів? Без бабів неможливо! Вельможній гетьманші і панянкам буде скучно без баб, та й нам самим за їхньою лайкою охвітніше! — загомоніли довкола.

— Не турбуйтеся! Бабів я волочу! — почувся з пільми голос хорунжого. — Дві захопив, а чотири на всяку пригоду лишив у містечку; та й важкі ж, прокляті,— по три пари волів ледве тягнуть.

— Нам і двох досить, адже й дві баби ярмарок чинять, — завважив пан сотник, і юрба відповіла на те спільним реготом. — Ти от, Шраме, упорядись з жіноцтвом: ти ж коло цього діла ходити зугарний!

— Коло баб'ячого? — засміявся Шрам. — Воно хоч у нас, у Січі, за цей крам частували киями, ну та ачей господь бог і неука умудрить: ми цих бабів між панянками

та плющиками приладнаємо, дак вони у свій час як вергонуть галушками та горохом, то й вийде лишень "пшепрашам"!

— Ух, славно! Баби наші, верещухи-брехухи! — зраділи козаки своїм любим і погладили ласкаво по мідяних пашах.

— А в містечку що діється? — спитав хорунжого сотник.

— А тамечки Максим Розсадилоб з левенцями порається— підновляють окопи, розставляють гармати і запасують припасу; а як упораються, так лишать там на сторожі вартових, а самі з припасом прибудуть сюди.

— Добре,— промовив пан сотник, — так ми до світу геть-геть улаштуємось і вхитримось ще й відпочити, поки вилежуватись будуть вельможні панята. Ну, а у млин під лотоки на чати готуються?

— Авжеж, пане сотнику! Вернидуб бере десять чоловік з левенців та тридцять з охочих...

— О? То чудесно! — заспокоївся сотник.— Дружніше, хлопці, метніться, напружтесь та кінчайте роботу!

Всі заметушилися. У хмурій пітьмі, завіяній ще туманистою мрякою, на плямах мутного одсвітку з ліхтарів ледве мрілися широкі плечі та могуті розхристані перса, що згиналися й розгиналися нишком. Скаженіла негода; лютував вітер; холодний дощ, а то й ожеледь аж різали по виду, а козаки в самих сорочках, що парусили на вітрі, та в широких штанях з такою втіхою походжали, немовбито душної літньої ночі, чекаючи до розмови коханку.

Коли всі земляні роботи було скінчено, гармашню геть розставлено, бойовий припас знесено і розпайовано до потреби по торбах козачих, тоді пан сотник зібрав усіх оборонців край своєї мажі і мовив:

— Ну, тепера, товариші-братове, все готово до зустрічі гостей — і кавуни, і галушки, і горох, і капуста, і пиво червоне, так і нам оце слід перед бенкетом смикнуть оковитої. Тільки слухайте мого розпорядку: ти, Шраме, заправляй панями і бабами; ти, Лобуре, засядь з своєю лавою в правий закуток, а ти, Жидолупе, — у лівий; хорунжому доручаю тридцять Вернидубових левенців та сім десятків охочих,— це задля випаду до потреби... щоб в усіх келепи, шаблі, й ножі, та пістолі, а то й списи. Та слухайте ще, братове,— у стрільбі не хапатись, не метушитись і не пускати набоїв на вітер, а міритись добре, аби кожна куля козака несла смерть, кожна бомба—погибель: адже їх — ворогів і поганців — як сарани, цілі хмарища, так, спасибі богові, мета буде ловка. Ну, а тепер по трудах вип'ємо.

Кашовар налив перший кухоль пану сотнику, і той, піднявши його угору, промовив:

— Ну, дорогі мої друзі і браття, — за святу віру, за волю, за нашу матір Україну і за вас за орлят! Хай вороги не потішаються нашою полохливістю та покорою, а хай у сто крат заплатять за кожну душу козачу! Покажемо, братці, цілому світу, як ми уміємо за праве діло стояти, як ми уміємо весело й умирати.

— Покажемо, пане сотнику, покажемо! — розлігся дружний галас навколо.

— Ну, випийте ж тепер кожен по кухлю та розставте вартових на чатах, а пластунів

пошли, Шраме, на засіди; решта ж спочиньте трохи перед весіллям.

— За твоє здоров'я, пане сотнику! — всі відгукнулися радо і по черзі, з повагою стали до кашовара підходити.

За півгодини все козацтво бентежно попід валами та під возами лежало, і тільки-но буйний висвистував якусь-то погрозу.

Нарешті прокинувся день і глянув на світ божий підсліпуватим, сльозовистим оком; в пригороді застав він усіх козаків і жвавих, і бадьорих, і веселих, при ділі: інші вигострювали шаблі й ножі, інші переносили в потрібні місця припас і оружжя, інші налздовували у рушницях кремниці, інші чинили коротку молитву, а здебільша лежало по валах та по мажах і, смокчучи люльки, пантрувало пильно за кожним рухом ворожим.

А ворожий табір починав уже теж ворухитись і розповзатись чорними плямами, мов збентежений той мурашник. Праворуч, за греблею, незграбною хмарою насовувались татари; ліворуч, коло польського генерального обозу, риштувались лавами польські улани й драгуни; і в далині млистій можна було відрізнити високі ківери від живчастих патлатих шоломів. Посередині густими потугами згромаджувалась піхота.

На білому пишному румаку у многоцінній збруї виїхав граф Потоцький і зупинився на найвищому горбику; за ним тягся потужного лицарства поїзд. Гетьман глянув на башти розкішного замку, що красували з-за широкого ставу, глянув на містечко і пригород, що тулились до скелі під крилом його і були сповиті мертвим покоем, глянув навколо і здивувався, що й досі ще нападу не почато.

Генеральний обозний пояснив яснійшому графові, що польний гетьман казав перетягти спочатку на греблі гармати і розгрюкати окопища, а потім уже на здобут міста рушити.

— З такою рванню та ще церемонії вигадав? Послать миттю татар і розчавити відразу гадюк у їхнім кублі,— спалахнув Потоцький.

— Татари зреклись від штурму,— відповів обозний.

— Гієни падлючі! — процідив з злобою гетьман. — Тільки на падла збігаються! Так женіть до напольного гетьмана і від мене накажіть, аби зараз п'ятсот чоловіка німоти і тисячу наших на пригород рушили і гарда добули,— я хочу ниньки обідати в замку.

Генеральний обозний послався віддавати накази, і за півгодини на краю вузького шляху, що вів аж до пригорода, лаштувалась уже грізна батава.

— Чого це пани-ляхи; так довго морочаться? — спитав сотник, занудившись чеканням.

— Уже на шляху готуються, дурні,— відповів Шрам із бійниці.—Ти, батьку, дозволь мені першому привітати їх гостинцем.

— Та тобі, Шраме, завсігди щонайперша шана у бога,— згодився сотник, смакуючи люлькою, і сам зіп'явся на мажу, щоб полюбувати першим привітом.

— А славно обмерзли голощокком окопи,— завважив він, глянувши,—от для воріженьків буде скобзалка напрочуд.

— Так, так! — відіззався й Шрам.— Михайло святий нам споміг.

Шляшок до окопищ звивавсь понад берегом і тулився одним боком до ставка, а другим — до узбочі, що стрімкою кручею зривалася вниз до страшного провалля; чим ближче до пригороду, тим урвище ставало і глибшим, і жахо-витішим: в одному місці воно вузило шлях до шести сажнів, потім знову відходило і знов наближалось, утворюючи якусь площину на взір виспи, якої ворогам було не примітити. Довгастими лавами, під згуки литавр і сурем, напасники рушили весело, оглядно.

— Гармаші, пильнуй!—командував Шрам.—Набивай бабів дрібною картоплею, а паній — галушками, а гаківниці й плющихи — горохом, наводь усі метко на тамту площину, підготуй на зміну набої, і як махну люлькою — шквар!

— А в вас, хлопці, чи рушниці готові, чи на поличках є порох? Оглядіть, підсипте сухого! — обернувся до козаків, що за возами засіли, пан сотник.

— Усе, батьку, наготові, тільки гукни! — відмовили з-поза маж веселі обличчя, хочай очі їм блимали лиховісним вогнем.

Батава дійшла до вузької перейми, зупинилась у непевності, боячися пастки; але, завваживши, що далі шлях ширшав і що, дасть біг, не буде жодної відсічі, рушили наперед.

А Шрам за ворогами пильно зорив, і коли останні зайшли на площину, він махнув люлькою. Блиснув вогонь, здвигнулась земля, і здригнули, задзвеніли залізом вози, із пащів у баб і панянок вибухнули довгими цівками густі клубища білого диму і розіслалися по шляху широкими колами. Сила смертей, ріжучи з виском і свистом сполохане жахом повітря, ринула на голови згвалтованих лав; пекельний борвій змішав і зім'яв ураз людську зграю, за хвилину ще огрядну й грізну, а тепера розметану і повалену в порох,— сотні молодих, жизнедушних побратимів скошено рукою кривих братів, і осквернилася рідною кров'ю оми́та земля, і повисли в повітрі крики на пробі, і лемент, і обірваний стогін...

Збилася в купу юрба і почала давить один одного; інші зривалися з узбочі у провалля, інші кидались у воду; решта посунули було навпаки, так трупи загородили й без того вузький перехід, а новий вибух з баб і панянок розкидав їх грудю навкруги; з нестямю і жаху кидали безталанні геть зброю, кидались осліп зі скель, ринули у плин по крижаній воді і, задубівши, зразу пускалися на дно...

— Tausend Teufel! — покрикнув німецький проводир.— Наперед! Не то вони, собаки, нас тут, як курчат перелуплять!

— До зброї! Бігцем! — розляглася і в другім місці команда.

Звиклі до послушенства і до бойового вогню німці рушили перші, а за ними пішли й поляки. При виході з другого ще вужчого, переходу зустрів їх вибух гарматний і вчинив жаховиту руїну; чавун і свинець пронизували з шкваром ряди, крушили кістки, обляпували мазкою живих; охоплені жахом мізерні купки вганялися і в ставок, і в провалля, і вперед... Але ледве надбігли кілька кроків завзяті, як підпали під перехресний вогонь з гаківниць і плющих який нівечив їх украй; проте недобитки, з палу не тямлячись і нічого не бачачи в диму, навмання, осліп все ще ринули до

окопищ.

— А нуте, хлопці, тепера наша черга! — крикнув сотник і двісті жерел, виставившись із-за окопищ, затріскотіло у перса недобитків могутньої сили.

Розсатанілі, з скаженим жахом на обличчі, злиденні останки кинулись у рів, а звідтіля поп'ялись на вали... І вони, сп'янілі від помсти, таки дістали б мети, і не одна б козака душа попрощалася з білим тілом, коли б не пошклила валів ожеледиця: забісованці кидались на окопища і склизили шкереберть у рів, збиваючи з ніг товаришів.

— Гляньте-бо, хлопці, як ляшки-панки скобзаються! — сміявся сотник.

— Занятно! Го-го-го! — реготіли хижим реготом козаки кепкуючи над німцями та ляхами.— А нуте, нуте! Поскобзайтесь трішечки ще, а ми вам носи підлатаємо.

— Агов, хлопці! Локшіть їх упень! — крикнув сотник і випалив із пістоля у німецького ватажка, що кричав мов скажений:

— Donnerwetter! Бийте тих хлопів!

Молодий біловусий німчина тільки руками розвів і навznak упав нерухомо.

Почалась різанина, та ненатла, огидна, звіряча різанина коли чоловік, сп'янілий від крові, розсатанілий від гвалту, запінившись, з хижим реготом б'є нещасного, безоружного брата, що плазує край ніг і благає, на бога, пощади.

А з вишнього замка, з дзвіниці, назустріч звитяжному галасу і стогону бездольних скональців линув урочистий дзвін і велебний псалом славословців до господи, і всі оті згуки разом неслись за крайниці життя, аж до небесних осель бога любові та ласки...

V

Потоцький любував з пригорку за ладним, огрядним рухом могутньої пішаниці і з нетерплячкою чекав тої миті, коли вона, проминувши залому, стрімголов кинеться на вали і розчавить жменю безглуздої рвані, що зважилась його незчисленній, необорній потузі опір давати. А бути може, оті злиденні тхори повтікали і хоробра батава перейде без постраху Бушу і придбає Лянцкоронському довічну неславу за його полохливі, підсліпі поради? Це зовсім можливо: ні пострілу, ні погуку, ні шелесту... А це враз несподівано з далеких валів вибухнуло і покотилося два поклуби білого диму, а за хвилину здвигнулася земля і розлігся грім у повітрі аж до темного лісу, розсипавшись по йому гуркотнею. Шелеснувся кінь під Потоцьким убік і захріп, почувши, що наступає жах. Не встиг пан гетьман від подиву й стямитись, як гримнув знову гуркіт другий, а потім і третій...

Ясний граф був такий упевнений неспромогою хлопів до доброї відсічі, що не дав розпорядку припасти на пригоду підмогу, а Лянцкоронський нарочито виконав дослівно необачний наказ свого верховодаря, не бажаючи підлатать його своїм досвідом.

Коли ж по малім часі прибігло з боїща п'ять чоловіка і довело, що все послане військо погинуло до ноги, що там, за скопищами, певно, сила гармат і повстанців, то скаженій лютості коронного гетьмана не було й краю: і забруднений гонор, і ганебна публіка, і жадоба до помсти зайняли йому перса пекельним вогнем і обарвили червоно-

синіми плямами бліді його щоки. Він пройняв до крові острогами коня і полетів навзаводи до польного гетьмана.

— Панська вельможність не домислилася дати підпомоги? — накинувся граф Потоцький, бажаючи при старшині генеральній на Лянцкоронського зіпхнути вину.

— Ясний граф на тее наказу мені не поставив,— відповів з уїдлигим усміхом Лянцкоронський.

— Коли дав я наказа до штурму, то мається розуміти, що решта виника із його: не нянька ж я, щоб показувати кожну ступінь!..— розпалювався Потоцький. — Гадаю що на те ясновельможного пана і озброїла владою Річ Посполита аби йогомосць пантрував за боями.

— Але ясний граф відхилив мої розпорядки, і йогомосць, — підкреслив ущипливо Лянцкоронський, — зауважив мені, що відповідає за все гетьман коронний, а польний тільки має пильно справляти його накази, ото ж я їх до цяти справив...

— Не час тут, пане вельможний, до елоквенції, а час до поновлення честі нашої славетної зброї і до відплати отим гадюкам за смерть стількох лицарів мужніх, до відплати такої страшної, від якої б здригнулося й пекло! — Очі у графа Потоцького аж яскріли під запалом хижого сказу, а сині губи крилися білою піною.— Але їх там не жменя; панську вельможність ошукав хлоп, а з того-то й вибухло таке лихо: там, певно, цілі полки чортяки того Богуна з немалим числом і гармат.

— Там, ясний графе, нема Богуна, — це мені досконально відомо, — відповів Лянцкоронський трохи недбало і згорда.— Там засіла манесенька купка завзятців; але я мав честь коронному гетьману пояснити, що Буша по недосяжній місцині дужа позиція і що шкода на цю забавку тратить час і людей.

— Хоч кров з носа, а вона мусить бути добута! — крикнув Потоцький і аж посинів.

— Коли то необорна воля яснійшого графа, то тра повести справу уважно, запобігши напад гарматним вогнем

— Поставте хоч усю гармашню; руйнуйте, шматуйте, рвіть на повітря, чиніть що хочете, аби-но до вечора не лишилося там жодного озброєного пса, а ті, що впадуть у руки живцем, щоб корчилились і скавчали від нелюдських тортур.

— Усе буде вчинено, ясний графе; але до вечора мало часу...

— До вечора! — заносливо крикнув Потоцький і від'їхав навзаводи, не бажаючи ніяких суперек вислухати.

Лянцкоронський дав наказ воеводі Чарнецькому незабаром на кам'яній греблі уставити дванадцять далекосяжних гармат і почать безупинно ними по валах грюкати.

— Хочай ця позиція для пострілів і гожа,— зауважив Чарнецький, — але захисту для гармат тут нема і дати його неспромога, а це небезпечно.

— Правдісінько так, — згодився й Лянцкоронський. Саме найкраще було б спорудити земляні захисти ген там на площині, але граф править конечно, аби сьогодні місто добути, ergo non possumus.

Чарненький кинувся безперечно чинити волю гетьманську, а Лянцкоронський доручив ще Корецькому зробити розвідки по той бік греблі і ставу, чи не можна було б

іще звідтіль на замок ударити?..

Їхав ходою Корецький на своїм коні воронім, схиливши замислену голову. Багато її обсіло думок з учорашнього вечора, багато болючих думок: оті бахури гвалтовні та п'яні, оті огидливі речі, оті звіроцтва, ота пекельна ненависть і злоба до брата — та хіба ж таким виром нелюдських загар може бути владована згода в розхитаній і облитій кров'ю державі? Ні, тисячу раз ні! Він зна цей народ, який завзялось обездолити і винищить розбещене панство, — він разом з ним жив, він укупі з ним паював і радощі і боління; оті щирозлоті серця і зимньої мужності, і теплої, безкрайньої прихильності повні; не чіпайте тільки їхньої волі, їхньої віри, їхніх звичаїв,— і вони на свої перса дужі здіймуть увесь тягар наскоків хижого азіата, і славутня Польща за залізним муром буде спокійно цвісти... Та хіба ж ці думки можливо натхнути навіженій сваволі? Він знайшов був собі й однодумців, але переважне число супротивних їх подавило...

Зажурені думки його знялись і полинули в сизу, туманисту млу... Перед очима у його снуються якимсь маревом картини малого дитинства: виринають розкішні палаци, бенкети бучні, музика весела, коні баскі і зграї хортів. Між думних і пишних постав туманіє одна — і хороша, й ласкава; вона ясними очима на його зорить і легесенькою рукою перебира його кучері або плаче, притуливши його до свого лона... Аж ось за реготом і вигуками вчувається лемент і стогін; перелякані, тікають вони удвох і замикаються щільно... Далі все захиталось і розпалося у руїні... Якийсь галас, і гвалт, і несамовитий жах чорної ночі... а далі вже хата проста, тепла сім'я і лагідний спокій... Минають перед його очима інші картини; вони лишають ясними барвами, вони гріють знадливим теплом його змучену душу.

Глибоке зоряне небо; місяць-князь високо стоїть на ясній оболоні й блідне перед наступаючим ранком; східний край неба вже побілів і понявся рожевим серпанком; з сизої мли виринають непевними очертами безлисті дерева: де-не-де блискотять зашерхлі калюжі, але снігу нема — його змів уже весняний подих.

Стоїть він у садочку з своєю милою і очей не відірве від її хорошого личенька, зблідлого під розсвітом блакитного ранку; свіжий вітрець пройма їх живцем; але юнак огорта свою любу в керею і гріє своїм духом її похололі рученьки;

тільки дівчина не усміхається, як колись, а зажуреними широкими очима дивиться йому в вічі: вона хоче прозирнуть крізь них в саму душу козачу і довідатись, чи незгладимо там відзначилося слово "кохаю"?

— Сьогодні їдете? — пита дівчина трудним, мов надірваним голосом.

— Батько казав, до схід сонця,— давлячись, відповів юнак.

— Значить... за хвилю...— По обличчю дівчини блискавкою промайнула мука, ясною росою відбилася в очах.— І коли вернетесь — невідомо...

— Під осінь, як завжди...

— О, чи так би-то? В мене сповила серце нудьга, якесь передчуття гризе, — схрестила вона пальці, витягла руки, відкинувши назад безнадійно голівку.

— Бог милостив, скільки раз крив від напасті, то й тепер на його уповай,— поцілував юнак у мармурове холодне чоло свою горлицю,— наша доля така: аби день до

вечора — так не варт заздальгідь і тужити.

— Не жах мене пригнітив тугою,— повернулась поривчасто дівчина, і на її блідих щоках спалахнуло зарево,— не за твоє життя я боюсь, бо й про своє не вельми-то дбаю;

не того в мене серце болить, що мушу розлучитись з тобою, ні! Ти їдеш по козацькій справі: боронити нашу питому матір Україну, і коли, по волі божій, поляжеш за неї, добуваючи слави, то я гордо з своєю мукою піду між людей і вмиватимусь дрібними, щаслива, бо все одно ти будеш жити в цім серці, поки воно не захолоне у грудях...

— Єдина моя, навіки, навіки! — Обняв козак дівчину і занімів у тих обіймах.

— Слухай,— поклала вона йому свої білі руки па плечі, а голівку заховала на персах,— тільки... мене не забудь... цим серце ниє... що б не сталось... пам'ятай, що воно цілком, без розділу у тебе...

— Тебе забути? Та хай земля розступиться піді мною!..— присягається козак і поцілунками глушить її речі.

Лагідний образ голубки-дівчини прозорою тіиію заколивавсь і взявся туманом, тільки теплий погляд хороших,

щирих очей все проймав його душу; а ось знову піднявсь якийсь нелад і розрух і скаламутив колір прозористих мрій.

Знову пишний палац. Яскравими зорями миготить світло. Все навкруги розкошами і перепихом сяє. Музика луна: голосять скрипки і стогнуть суремки; з знадливими згуками зливається шепіт знадливий і хвилює у теплім та воннім повітрі. Між барвистих сліпучих кольорів оксамиту, едвабу, парчі малюються сніжно-білими плямами плечі цукрові, здіймаються високо перса, усміхаються небесною втіхою личенька гожі, вабливі, очі залассям горять і спокушують раюванням незнаним... І він, бідний сирота, козарлюга запеклий, там, між панством тим пишним, тільки в якійсь химерній, неподобній одежі... він там, і всі йому вклоняються, всі вітають його, бо він сам і єсть властитель тієї пишноти. Якесь сталося чудо, але те чудо сп'янило його, задурманило чарами розум; хлоп став вельможним магнатом, лихий бідар — дукою; можна було вчадіти, і розпочався якийсь чудовий, маревничий сон, в яким і розібратись думками було неможливо. Він тільки про одно марив: щоб прищепити свої думки-гадки на панських гадках, але поки що вони не приймались...

Якась пишна та делікатна панянка, з білесеньким прозористим личком, з хвилями кучерявого темного шовку, з синіми, як волошки, очима, з рожевими устоньками, щось шепоче йому, залицяється і пориває до танцю; вся її постать, легесенька та струнка, то згинається, то звивається красно, легурно; ручка стиска його руку, голівка лежить на плечі, а від неї аж пащить гарячим, запашним духом... Отрута збурює кров, мозок туманить, а проте в серці стоїть якась непрохана, негасима дратівля...

— Яка я неомірно щаслива! — втішається красуня.

— Чого ж то, моя пишна кралю? —спалахнув лицар.

— Того, що... хіба ж пан не бачить, серцем не чує...— червоніє, лицяючись, крала.— Ах, ця солодка хвиля як налинула несподівано, так незабаром і зникне... а потім знов,—

зітхнула милесенько панна,— ще гірша темрява і нудота...

— Для чого ж панна в одну тільки хвилину хоче замкнути ціле життя? Воно широке і має безліч солоднеч і розривок, які чергуються і тішать нам почуття...

— А коли яка радість,— щуриться панна так любо,— охопить усі почуття і опанує серцем цілком... Хіба пан ще не кохав нікого ніколи?

— Я? — аж зблід, пополотнів пишний лицар, так його зразу здавила за серце незвана нудьга.

— Так, пан! — допитувалась панянка, положивши свої манесенькі, гарнесенькі ручки на його дужу й жилаву руку і не зводячи з його очей пронизистого погляду. — Скажіть-бо! Ну, я прошу... Чого ж пан мовчить? Хіба моє прохання так мало варте у пана, що його можна занедбати? — Для чого вам знать те? — важко зітхнув пишний господар і понуро схилив голову.

— Для того...— у пишної кралі здригнула брова і якась хмарина перебігла по захололому личку... — я хочу знати, я хочу! — тупнула вона ніжною.

— Ну, коли панна править... так я кохаю...

— Кого? — аж загорілась і затремтіла красуня...

— Навіщо ймення? — глухо і натрудженим голосом відповів лицар.— Її тут нема... вона далеко...

— Хлопка! — скрикнула панна і зникла.

Закипіло у юнака серце, нудним йому здався той бенкет, холодом повіяло від усього цього розубраного та пишливого панства, огида заворушилася в душі, і йому стало жаль своїх викоханих жадань, своїх випещених по широких степах мрій, свого січового завзяття, своєї буйної волі...

Тепер він тихо-тихо їхав, попустивши повіддя, і понуро міркував над питанням: що далі чинити? Коли б не цяцькований той шляхетський повин,— не зрадить вітчизни, коли б не нестрачена ще надія оздоровити шляхетські думки народним духом, то він би зараз... Але справді, за що ж він стоїть і що нищити хоче? А вони, оті, що п'яничили вчора, за віщо стоять, за яке добро, за яке благо? Нащо вони привели у надро своєї родини сорок тисяч вовків-сіроманців, сорок тисяч хижаків лютих? В голові у його туманилось, а на серці тупа, неминуха боліч розпалюлася зараз таким пекельним вогнем, такою нестерпимою мукою, що йому здавалось, ніби його серце гарячими кліщами рвуть на кавалки. І знову у тім пошарпанім серці воскрес образ дорогої тихої дівчини і мріяв вабливими барвами...

"Де вона тепер, моя зірочка ясна, моя запашна квіточка? — маячили перед Корецьким думки.— Адже вона єдина над моїм серцем цариця, і ніколи, довіку, до суду, у моїй душі не згасне світ очей її, не змовкне срібlistий згук її голосу, не зникне ухмілка її сміло окреслених уст... А от доля відірвала мене і незагійну рану на серці вчинила; кому ж на потребу та мука, кому ж на рятунок офіра?" Над'їхало до Корецького два улани з десятком татар.

— Прилучені до пана хорунжого воеводою Чарнецьким,— пояснили шляхтичі.

Корецький здригнувся. Пасмо думок його обірвала тяжка, огидлива дійсність. Він

підібрав повіддя, торкнув острогами коня й покрикнув:

— За мною, панове!

VI

— А що, хлопці, чи повкладали усіх воріженьків спати? — запитав сотник у козаків, що по кладках із рову вертались до маж.

— Усіх, батьку, до єдиного,— відповів сивоусий запорожець,— одному німоті не хотілося страх як з оцим світом прощатись — усе махав шаблею, боронився, дак я таки його упрохав, садонувши під ребро списом поштиво... ну й послухався, язика показав...

— Це він тобі в насмішку, на глум,— засміявся Шрам.

— Та хай йому вже господь бог пробачить, як і я дарую,— відповів запорожець сумирно.

— Аз наших ніхто не поцілував землі-матері? — спитав сотник.

— Трьох-таки, клятї, уклали,— пробурчав Шрам,— спочатку вони були покидали зброю і стали валятись на пробі в ногах, а коли нашим було неспроміжно руки спинити, що замашно розмахалась і воріженьків, як галушки, на списи стромляла, так деякі в скрутї кинулись знову до зброї і давай відбиватись... ну, трьох наших кулями й цокнули...

— Кого ж та кого?

— Ех, славних козаків, товаришів добрячих,— зітхнув глибоко Шрам: — Стецька Спотикача, Охріма Шибайголову, Романа Гонивітра...

— Зробім же першим новосельцям і першу честь — поховаймо їх по-козацьки, полицарськи, щоб вороги над їхніми тілами не знущалися, а за те, може, й нам наші друзі відшукають там, угорі, по придобній місцині: адже все одно, братці, ми тут не забаримось.

— Не забаримось, не задержимось! — відповіли деякі сивочубі понуро.

— А мене навіть кортить туди швидше, — зауважив весело Шрам, показуючи на небо рукою, — що скільки там нашого славного лицарства — сила!

— І ніхто ж то назад до нас не вертається,— додав, міркуючи, сотник.

— Знати, що й там добре,— запевнив чуприндир-запорожець і почав з другими козаками копати спільну братську могилу.

Вирили незабаром яму глибоку, поклали в неї трьох товаришів мертвих при повній зброї козачій, поставили кожному в голови по пляшці горілки й покрили червоною китайкою.

Сотник перший кинув на неї лопатою грудку землі і промовив:

— Спіть, брати-товариші, спокійно! Нехай над вами земля пером, нехай милосердний бог пригорне ваші душі козачі, бо за його, святого, та за родину-матір ви їх положили.

Всі побожно поздїймали шапки і понурили замислені голови...

Орися з Катрею стояли на вежі у замці і пантрували за подїями першого нападу пильно. У стислих бровах і в холоднім погляді у Орисі не знати було ні цікавості, ні тривоги, а світилась лишень непохила воля та похмуре жадання продати життя

найдорожче; зате нервово, ворушливе обличчя у Катрі відбивало на собі всі перелети бурливих сердечних почуть.

Нижче по мурах, між бійницями, купчилась інша жонота і діти; жінки прикипіли очима до дружин своїх, до братів, до синів, що скаженому напаснику-ворогу добру відсіч давали; по скам'янілому виразу думних лиць було не пізнати, які боління трудили їм серце, по німому тремтінню їх уст було не рішити, чи вони шепотіли молитву за братів своїх кривих, а чи прокльони на ворогів? Самі тільки діти, безжурні, цікаві, перебігали раз у раз з однієї бійниці до другої і голосно й весело переказували одне одному свої подиви і враження.

А отець Василь з хоругвами і процесією ходив по мурах і віддаля кропив оборонців святою водою, благаючи у милосердного бога ласки на погибель і загин ворогів і співаючи йому хвальний псалом:

— Помощник і покровитель, бисть мні во спасеніє!

Стара няня вийшла з закутньої башти, а їй ще три баби услід; у кожної на плечах по мішку книшів, паляниць, пирогів, сала.

— Я, моя дитино,— обернулась до Орисі няня, — понесу сніданок нашим заступникам, а то вони натрудились...

— Неси швидше, мамо,— поквапила її Оріся, — хай хоч трохи підживляться, поки вороги послупіли, а то як прочумаються, то не дадуть і шматка хліба до рота узяти.

— І я піду з бабусею,— захвилювалася Катря, — хоч на одну мить гляну, побачусь...

— І я, і я теж! — кількоро голосів ще похопилося.

— Ні,— відперечила Оріся, — і я, може б, жадала, ще й як, свого батька хоч раз ще побачити, проте не піду і вас прошу не ходити: не гаразд у такі хвилини, коли душа уготувалася до смерті, хвилювати її світовими прихилами і збавляти тим її силу.

— Воістину так, — підміцнив і отець Василь, — мені подобає до тружденних зійти і окрилити їх силу хрестом, а ви зоставайтесь тут з миром.

І панотець за проводом дячка і бабів спустився з закутньої башти в містечко і попрямував аж до окопищ.

Сивий кобзар сидів на мурі під одним зазубнем спиною до валів і розпитував у свого проводаря і у других хлоп'ят, що робиться у пригороді й навкруги, — чи перемагають ляхи козака, чи не ламається, сила козака? Коли ж йому довели про славетну відсіч, про знищення до ноги перших напасних ватаг, то старець незрячими очима заплакав і голосно заспівав:

Лечу конем, махну мечем, списом перекину

Та захищу на часину свою Україну.

Ой чого ж ви полягали, ворожії-душі?

Мабуть, добре напилися під мурами Буші?

Тихо, уважно оточили народного співця і молодиці, і діти, и баби і з розчуленим серцем вчували ту думу захватну та вельбучну.

А надалі, на греблі, ворог готує нові жахи: звозять на кам'яну загату шестериками й восьмериками устяж тяженькі гармати, повертають їх пащами до пригороду і

набивають смертодайним знаряддям; коло них гармаші метушаться і зносять усякий припас.

Зауважив пан сотник, що на греблі лаштується грізна грімниця, почесав сердито потилицю і обернувся до Шрама:

— А що, пане Шраме, ляшки-панки, здається, готують нам подарунки?

— Бачу, батьку, — відізався Шрам, — це б іще байдуже, а досадно, матері його ковівка, що несла нам їм назад відіслати гостинців: панянки наші, мабуть, що не тее, а от хіба товстопузиха чи не доплюне, та ще, може, от он баба...

— А спробуй-но зараз, — сказав сотник.

Заметушився з підручним Шрам, навернув жерлами до греблі гармати, намірив метник добре і двигонув першим набоем із баби. Всі з надзвичайною пильністю, захистивши долонями очі, стежили за летом знаряддя, за місцем вибуху; але ядро, очерконувши величезну дугу, не досягло мети і шелеснуло перед греблею в воду, метнувши догори цілі пасма яскравого поплеску.

— Ова! — засміялися козаки.— Стара баба, видко, на втори слаба!

— Авжеж! — додали другі.— Розгуркалась змолоду, так тепер, як із решета...

— Або як із верші,— вставив запорожець.

— А тривайте, хай гукне ще й пані, — сказав Шрам і приставив гнота до полички.

Грюкнула пані, та так, що аж земля кругом стріпонулася і посипалась грудками в рів, що аж присіли козаки-гармаші; далеко дихонула вона поклубом білого диму і важко відкотилась назад. З вискотом ядро різонуло повітря і невидимо полинуло наперед; вискіт хутко змінивсь стогоном, який теж ослаб умить і завмер, а разом з ним у сподіванці завмерло багато сердець; але плесо на ставку було все ясним, супокійним, знати було, що ядро все ще летіло, не черкаючись поверху водяного... а це враз на самісінькій греблі між пушкарями знялась хмарою курява і щось замиготіло в повітрі...

— Докинула, докинула пані вельможна! — зраділи козаки. — Саме на середину греблі шерепнула!

— Спасибі, добродійко! — поклонились другі.— Відпасла, хвала богові, черево, так за те ж по-панськи й гримнула!

— Та он, гля, братці,— деякі аж припали до греблі,— певно, винюхують... панський гостинець... Усі зареготалися весело.

— Гей, пильнуй! Стережись! — крикнув Шрам. — Ворог запалив люльку.

На греблі щось блиснуло і в одному місці тоненькою цівкою вибухнув білий димок; але жодного гуркоту ще не чулось у повітрі. Деякі козаки присіли за турами й за мажами. Аж ось розляглось, наближалось хутко якесь немовби квоктання і щось недалеко від берега шелеснуло по воді, кинувши догори цілий сніп з бризок, та й чавкнуло іще ближче у твані, розляпавши її очертом.

— Не доплюнула! — крикнули козаки.

— Не радйте ще, хлопці, бо рано, — зауважив пан сотник.

— Та то вони приміряються тільки, — вставив Шрам,— а гармати у поганців подужі: ач як кашляють!

Тільки тепера долинув до них здалеку гуркіт і покотився луною в долину.

— А ось, братці, й друга закурилася, і, здається, немов у лівий куток,— постерегав Шрам.— Гей, ти, Жидолупе, пильнуй!

Знов у повітрі почувся квокіт летючий, і щось важке промайнуло над головами і щезло в долині.

— От тепера вже, братці, сподівайтесь справді гостинця,— повиншував усіх чуприндир-запорожець.

— Поки прилетить, і ми плюнемо! — крикнув Шрам, приложивши гнота до товстопузихи.

Але не встигло ще заспокоїтися сполошене грюком повітря, як почувся різкий тріскот на валі, і три тури розлетілось у скибки, обсипавши козаків глиною та цурпалками.

— Важно лягнули! — підхвалив запорожець, утираючи полою собі вид, і чуприну, і вуса.— їй-богу, добре, от хоч і ляхи, а коли добре, так добре!

— Що й казати, — згодились другі, — запорошили очі. Але ось налетів з скиготом другий вибух, посипалась і розметалась геть-геть надокола з окопів земля; одна підбита панянка з дзенькотом похитнулась і заорала носом; дальній, аж у лівім кутку, віз з дзвяком розпався... Почувся стогін...

— Стає душно, — завважив пан сотник,— тільки ви, хлопці, начхайте на оці переклики здалеку: нісенітниця, одні жарти.

— Авжеж, звідтіль у руки не візьме! — згодився запорожець.— Досадно тільки, хрін їм та редька, дарма стояти — руки сверблять.

— Потерпи, пожди, — буде робота й рукам... Коли це вмить як шерепне ядро в найближчу мажу, так відбитою глиною і відшматувало у запорожця аж за пальці лівицю.

— От тобі й дочекався! — засміявся сивоусий завзятець.— Ще спасибі, що ліву, а то б за праву я лаявся здорово, їй-богу! Ач, — роздивлявся він розбатовану в шмаття долоню,— хоч би ж відтяли та по-людськи, а то тільки понівечили... Гей, Лобуре! Ану лишень відітни її чи сокирою, чи шаблюкою, тільки щоб мені рівно!

Без суперечок і без жодних відмов підійшов Лобур, махнув по повітрю разів зо два ятаганом турецьким і вдарив по скаліченій руці, яку запорожець поклав на полудрабок; по самісінькій згиб рівно відчахнулась рука від сурелі і впала на землю, а з відрубка похлинула кров.

— Оце так справно! — похвалив запорожець.— А тепер порохом та землею забивай мерщій виразку та замотуй тугіше повивачем,— ухміляючись у вуси, наставляв він свого випадкового лікаря,— а мені, батьку, дозволь михайлик горілки, бо трохи щипа...

— Випий, голубе, на здоров'я...— стиснув йому правицю пан сотник.

А ворожі ядра налітали частіше, лягали густіше, руйнуючи все надокола, шматуючи біле тіло козаче...

VII

Під кам'яним склепінням на греблі, саме під яловим спуском, що мався на повідь,

була порожня місцина, яка льохом тяглась і під млин; з цих льохів було вийстя одно під потоками, і в них засіла Вернидубова ватага з десяти левенців, запеклих і завзятих у січі, і з тридцяти охочих, ще не скурених димом. Усі вони, зігнувшись, навколішках чи майже лежачи, тислись під темним склепінням у печері; тільки через вийстя досягав туди неповним променем світ, та й те на тепер було завалено каменем. Край самої продушини лежав Вернидуб і пильнував за ворожими рухами; на цьому просвітку вирізувалась показно широчезна спина і груба, жилага шия, на якій пригодно було бгнути обіддя.

Вернидуб бачив, як праворуч від них уставлялися на греблі подужі гармати; гармашів коло них по його рахунку було чоловіка з сотню, а мо, й більш, та зараз же за греблею при гармашнім обозі вартувало з півтори сотні піхотинців. Найближчі ж загони головних потуг стояли за вузьким та стрімким узвозом сажнів за двісті від греблі, а кінниця бовваніла ще далі, сягаючи лівим крилом аж до хмарищ татарських.

Козаки на засідах чули, як з грюкотом та брязкотом з передків здійсмались гармати, як командував і верховодив усім гвалтовно не лях, а якийсь чи німота, чи, може, француз, як прилетіла на греблю з окопищ перша бомба, як ударила з дзенькотом у щось металеве і як за вибухом розляглись і крики, і лайки, і стогін.

— Доброго гостинця прислали наші,— засміявся тихо Вернидуб.

— То, певно, дядько Шрам так вітає,— зауважив сусіда.

— Авжеж, не хто,— підміцнив Вернидуб. А на греблі хтось басом ляско зіпав:

— Проворніш! Підніміть поранених і побитих! Наводь, намірюю на тих бестій першу й другу! Пильнуй! Готуй! От я їх, псів...

— Але ті бестії... молодець! Браво, браво! — проводив басові якийсь тенор.

Здригнулася гребля раз, два і грюком та громом заглушила козаків у підвалі; два-три камені зірвалося з склепіння, і посипалась на спина козачі крем'яшня й глина.

— Уже гавкнули, іроди! — прошипів Вернидуб, коли змовк гуркіт.

— А що, як нашим? Докинули? — цікавились найближчі до його.

— Не видко, братці; та, певно, докинуть— гармати у цих гаспидів добрі, здорові,— з нашого добра накували.

— Поскидаємо їх у воду! — гукнув Безухий (у його таки справді одно ухо було ятаганом відтято).

— Пождіть трохи, хлопці,— почав був Вернидуб, а це як грюконе з шести гармат вибух — громом забив враз його голос і так здвигонув мури й склепіння, що в деяких місцях засвітилися щілини.

Зараз за цим вибухом гримнув другий, далі третій... і почався страшенний пекельний гуркіт і гвалт; усі інші згуки згубились у йому; козаки поміли й поглухли; вони в цьому страшносудному громі тільки тілом вчували, як зрушалось повітря, як здвигалась земля і як з усіх боків їх посипало каміння.

Одна бомба з окопищ ударила саме в склепіння під спуском і, пробивши дірку аж наскрізь, застряла, але через щілини окружні й прозорі проступила вода і почала спадати двома чималими цівками в льох.

Збентежились козаки, почувши під собою воду холодну, яка хоча й поволі, а все прибувала, заметушилися і, спираючи один одного, подалися всі до віддушину, коло якої лежав Вернидуб.

— Дядьку Дубе! — кричали йому на вухо найближчі сусіди.— А чи ж нам у холодній воді потопати, то краще удармо!

— Пождіть! Покупайтесь трохи! — відгукнув Вернидуб. — З холодної купелі ще охотніш буде грітись; тільки-но порохівниці та рушниці вище тримайте, — пильнуйте, аби не замekli, — а гасло я дам!

Вода все прибувала і заливала печеру; вже лежати козакам було неспроміжно в калюжі, і вони, зігнувшись під низьким склепінням, стояли майже по коліна в воді, яка різала їм пекучим холодом ноги; деякі непривичаєні хлопці тремтіли й цокотіли зубами, другі, навпаки, були ніби контентні з цієї новини, — це їх бавило.

— Ач, уже за коліна сягнуло, можна буде швидко й поплавати; далєбі, чудесно скупатися перед парнею! — вигукнув один чуприндир, мочачи у крижаній воді свою голєну голєву.

— Незабаром пірнеш і з чуприною, — відповів другий, — вода почала гаразд прибувати — певно, прорвало дірку цілком.

Вернидуб тим часом пильно зорив, як густий дим з пострілів по греблі туманом слався і заволікав її геть білою хмарою; коли вона непросяжною пєленою окрила все чисто, так що й найближчі очерети, й рєчі в її потонули, Вернидуб підліз, розкидав награмасаний у пролазі камінь і стиха гукнув:

— Ану, тепер, хлопці, за мною — пора!

Ніким не помічені, сорок завзятців викралися з темного льоху і нишком по скосу за млином на греблю дістались. Тут було трохи-трохи не виявив їх ворожий вартовий, що безпечно собі люльку палив, так курінний похопився завчасу пронизати йому перса ножем і зупинити його сполоханий окрик на півгуку.

Ушикувавшись на греблі, наготувавши стрільбу і взявши кинджали у зуби, наші запєклі шибайголови наближались потай до гарматні. Густий дим дозволив їм надійти кроків на двадцять, і козаки, зробивши вибух смертельний, кинулися з гуком та гвалтом на переляканих жахом гармашів. Оті голєні голєви з гадюками-чупринами на повітрі, оті вирячені пєкельною лютістю очі, оті піднесені руки з ятаганями, кривими шаблями, отой нєлюдський рєгіт і гик, з яким вони в куряві на ворогів остовпілих металєсь,— здавалось, належали до втікачів з самого пєкла і ціпили все надєкола жахом. Без відсічі, безборонне всі гармаші були посічені шаблями впєнь, потрощені кєлепами; кинулась була до помєчі щонайближча сотня, так козаки її привітали таким чортячим наскоком, що оборонці вмить накивали п'ятами, та марно: здебільша їх лишилось на греблі і скрасили її геть усю червоною кров'ю, деякі попадали у ставок на глєїсте дно, і тільки хто-не-хто від бєди втік, галасуючи зопалу, що незлічимі богунські ватаги греблю добули.

Поки Вернидуб порався з нїмцями та ляхами, лєвенці лагодили гармати: заклєпували цвяхами запали і відбивали кєлепами панівки.

— Гепай їх усіх у ставок, — певніша річ! — верховодив Вернидуб.

— А може б, хоч одну дотягти нашим? — завважив один козак, весь обляпаний кров'ю.

— Чи не здурів ти? — сперечив Вернидуб.—Та ти ще спробуй дотягти свої ноги, то й то буде з тебе!

За хвилину всі гармати з грюкотом і виплеском шубовтались і зникали під пінявими хвилями у ставку.

— Ну, лицарі, справили справу, а тепера час і назад в ноги, — квапив завзятців своїх Вернидуб,— нам уперед через хмарища ляхів та татар не пробитись, а марно гинути жаль, так спробуємо по той бік ставка прокрастись до своїх на підмогу.

— Чому не спробувати? Спробувати! — відгукнулись козаки. — "Втік не втік, а побігти можна".

— Тільки ось двох наших забито, а трьох поранено,— зауважив Безвухий,— не лишати ж їх на знущання, пане отамане?

— Мертвих у ставок вкинути, а поранених узяти на плечі з собою,— постановив Вернидуб.— Та проворніш, он уже ляхи наступають.

Дійсно, крізь опавший злегка до землі дим можна вже було проглянути, як густими лавами піхота насовувалась до греблі, а кіннота з другого боку бчертом наступала, аби відрізати відступ. Козакам іще щастя сприяло, що вороги, збентежені й здивовані зухвальним нападом степових "чортів", надходили дуже поволі, з великою осторогою, — сподівались на велику силу козачу.

А козаки, окриті димом і млою, щасливо греблю минули і майже бігцем прямувати стали другим берегом до окопищ; уже перейдено було більшу частину шляху, коли ляхи постерегли, що тільки горстка одна забісованих коліїв такий розрух вчинила. З прокльонами і з криком до помсти, добувши шаблі, дві сотні драгонії понеслося на цих зухвальців, і ніякий би опір не спинив їх смертодайної сталі, коли б не знайшлась несподівано по шляху їм ковдобина, що її не завважила якомсь погоня; перші коні, що наскочили на неї, попадали, а через них і другі ряди — то перекидались, то плутались, то розбігалися врозтіч.

Тим часом, поки ці дві сотні, повикидавши покалічених коней, шикувались задля нового нападу, Вернидуб добіг до одної досить вузенької коси, що врізалася у ставок; зупинився він на краю і наказав козакам покидати тяжу у воду, а самим плисти через став до окопів, умістивши між Дарами плавців і поранених; сам же він з тими, хто захоче, зостанеться тут — зупинити драгонію і тим захищати відступа. З Вернидубом побажало одинадцять чоловіка лишитися, а решта вирядилася уплинь, один тільки з поранених відпрохався зостатись.

— Мене, братці, не беріте з собою,— прохав він товаришів,— мені перебито обидві ноги, я і в дорозі, і вдома буду тільки на перешкоді... покиньте мене краще тут та покладіть навкруги набитих рушниць штук п'ять, а то й десять; дак поки наші левенці будуть стояти, то й я, може, кількоро гриваків укладу і не з порожніми руками на той світ прилізу...

Так і зробили: посадили його з рушницями на купині в кутку, а самі кинулись уплинь другого берега досягати.

Не забарилася наскочити й розсатаніла драгонія і кинулась на цих дванадцят�еро шаленців; призначені смерті грюкнули враз із рушниць і підставили довгі списи; кількоро коней упало й загородило тісний прохід, а другі кинулись уплинь... але й тут перших зустрічав спис або куля...

Недовго, проте, здолало дванадцять чоловіка такій силі противитись: ближчі напасники падали, але другі злазили з коней, бігцем добігали до обложених і навіжено кидались урукопаш. Стали козаки колом, спинами досередини, персами до ворогів, і давай працювати списами. Не одного розсатанілого драгуна з яскравою шаблею у руці піднято було догори списом і скинуто, мов снопа, у воду, не одного ще й перед списів валив кулею додолу Безногий... Але все ж таки багато списів уламалось від трупа, багато завязців з сталевого кола поклонились рідній землі від куль, якими посипали їх з берега вороги.

— Постоїмо ж до краю, братці, за віру і вмремо, як лицарі, чесно! — покрикнув Вернидуб, ухопившись за міцний держак.

— Умремо, батьку, як слід! — відгукнулись товариші дружно.

Блиснули у руках у козачих кривулі, засвірготіли леза в повітрі блиском холодним, та на кожне ж з них впало десять других; розлігся в повітрі брязкіт від криці, хруст від келепів, хрп від прокльонів і стогін...

Сивий запорожець Безвухий уже чотирьох шляхтичів пишних шаблею вклав, а лівицею встиг і двом німцям встромити кинджала, але догодила й йому криця шляхетська у лівий висок, і сп'янів козак від того чоломкання, випустив з дужої руки омочене у крові лезо і безвладно рухнув на землю. Молодий чорнобровий козак, що з ухмілкою постачав пообіруч смертельні дарунки, з ухмілкою ж поліг на Безвухого; страшенно захріп і рябий запорожець, закотивши під високий лоб свої очі орлині; повалився за ним услід і Лопата, не постерігшися з тилу кривулі, яка розпанахала йому спину аж до вірного серця...

Тільки двоє ще з Вернидубом стояло та третій, Безногий, все сидів ще між трупом і часами посилав у перса ворожі незрадливу кулю...

— Гей! Продаймо себе щонайдорожче! — крикнув Верни-дуб і, зібравши останні сили, ринувся у окружню юрбу; за ним кинулись разом і два товариші.

Осатанівши від скаженого скруту, з нелюдською силою стали локшити ці леви все, що їх оточало: їх велетенські пбсіки розбивали надвоє голови, розкраювали молоді вродливі обличчя, розвертали перса могутні; поранені, покривавлені перебійці все ще рушали вперед під блискавками навислої над їх чолами криці... Але ось у одного товариша якось ліниво підвелась шабля угору, та на півколі зупинилась на мить і спустилась безсило додолу, другий товариш присів чогось і собі, самий тільки Вернидуб все ще махав перебитим геть лезом, аж ось і йому на голову впав з хрустом тяженний обух, та похитнувся дуб і поліг, зваливши розгоном свого мертвого тіла якогось шляхтича в смерть.

Озвірені, розсатанілі від страшного опору ляхи з ненавистю кинулись над козачим трупом знущатись і наскочили якось ще на живого Безногого. Завзятий ватажок батави підбіг до його перший, бажаючи живим узяти на дратівлю; але напівсконалий Безногий, що вже кров'ю зійшов, змертвою рукою підняв ще раз пістоля і послав ватажку у самісіньке серце кулю прощальну... Зблід молодий пан і посунувсь на руки жовнірам, та покотився до ніг його і Безногий, порубаний, посічений шаблями...

А плавці вже досягали до свого берега і радісно віталися з своїми братами, яким вони добре воза доклали; тільки-но двоє з найтяжче пораненим серед ставу барились і безнадійно задубілими на кригу руками гребли по зимній воді, що сніговою кашкою вже шерхла.

— Братці! Пустіть! — став нещасний проситись. — Все одно не дотягти вам мене...

— Як же так кинути? — сперечив йому підручний плавець, якому вже забивало дух від втоми. — Та, їй же богу, мені на дні буде й спокійно, а ви й там станете у пригоді. І — Чи не правду пак каже Книш? — зауважив другий.

— Правду, братці, святу правду! — стогнав поранений. — Все одно мені вже на світі не жити.

— Ну, так бувай здоров, друже, та нас жди! — попрощались товариші і кинули пораненого на волю; він зразу й пустився на дно, лишивши на плесі води кілька кіл, які розходились, коливаючись, і зникали навдалі. І знялась, полетіла козака душа за своїми подругами услід за хмари високі до невідомих і недосяжних просторів...

VIII

Сивий, зовсім лисий дід стояв у бійниці рогової башти і пильно стежив старечими очима за боротьбою; біля його стояла бліда, зі зціпленими зубами, з божевільне уткнутих в пригород поглядом Катря; вона не почувала, де вона стоїть і ще робиться навколо. Душа її, покинувши тіло, здавалось, тінню літала над пригородом, шукаючи межі уламками свого дорогого хорунжого. Оріся стояла сама, трохи віддалік від цієї групи, спершись головою на камінь, зосереджена в самій собі, застигла в однім охопившій її істоту почутті; вона зимно дивилася на тусьменіючу долину. Скоро грім гармат, що ніс округи смерть і розрух, зненацька несподівано замовк і завмер перекотливою луною. Оріся очуналась і обернула здивовані очі на греблю; там, в чаду, вона спостерегла щось надзвичайне, а водограї скаламученої води підказали їй, що це штуки молодців-запорожців. Слідуючі прояви лицарського герцю та скаженої, смертельної боротьби визвали на її бліді щоки фарбу задоволеної гордості і захвату. Вона підійшла до діда й велебно промовила:

— Діду! Ви, що вже нажились на своїм віку і своїми ділами придбали собі славу, можете вмерти тепер радісно, з великою втіхою. З такими дивовижними душами, як он ті, бути в однім місці — надмірне щастя!

— Велике щастя, дитино моя, — відповів зворушений дід, — велике! Не вмере наша широка Україна, коли вона родить таких синів і таких дочок, як ти!

— Я Ще не вспіла, діду, ні натішитися життям, ні зробити нічого на користь моїй бідній Україні...

— Ще зробиш,— сказав прорбчо дід.

— Ні, ні! Час мій урвано, і вже надходить його близький кінець; одного тільки б прохала я в бога — зуміти вмерти так, як уміють вмирати наші не знаючі жаху орли.

Саме тоді, як упав Вернидуб, з містечка розітнувся глухий, довгий вибух; в повітрі почулося якесь чудне гудіння, змішане з свистом, і по воді коло польських драгунів в багатьох місцях підскочили бризки і бульбахи; четверо коней впало, останні жахливо метнулися вбік. Сполохались уцілівші драгуни і прожогом помчалися до млина, втікаючи від картечі.

— А чи не можна, діду, от з цієї плющихи послати їм гостинця навздогін? — спитала діда Оріся.

— Ні, не повернеться,— сказав дід,— вона наведена лише он на той шлях.

Усі глянули праворуч на шлях, що йшов понад самою бескидою, і побачили наближаючого вершника на баскому коні і в блискучому панцирі; за ним їхали два шляхтичі, улани й кілька татар. Уважаючи на гармидер бойовий, що стояв над берегом озера, перед очима з цього боку замку, на мурах вартових, вершники під'їхали занадто близько і почали розглядати мури й окопища.

— От цих добре можна шелеснути,— сказав дід, і Оріся запалила з його люльки гнота.

— Стривай! — скрикнула Катря, пильно придивляючись до стрункої постави вродливого лицаря.— Не піднось гнота! Знаєш, хто це?..

— Неприятель, ворог нашого народу,— байдуже відповіла Оріся.

— Знаєш хто? — хвилювалась все більше подруга.— Це Антось, це Корецький твій... Скарай мене пречиста діва, коли брешу!

Мов ток електричний пробіг по нервах Орісі; вона опустила запалений гніт на плахту і, захистивши лівою рукою очі, вп'ялась у цього лицаря поглядом... Так, сумніву нема,— це він, її брат, її друг, її... коханець! Це його чудові, глибоко заглядаючі в душу очі; це його русяві кучері вибились з-під шолома; це його ухмілка осяває теплом благородні риси молодого обличчя...

Чимсь гарячим сповнилось її затріпотівше серце і вогнем розлилося у грудях, примусивши зашарітись червоною зорею її бліді лиця, блиснути чорним алмазом очі; груди сколихнула хвиля забутого щастя...

Весна, сп'яняючі пахощі квіток, лагідне сяяння місяця, тихі розмови, радісні мовчання під дзвінке тьохкання соловейка й ці, дивлячіся закохано-велебно, очі, — все це промайнуло в одну мить в її запаленому мозку.

— Орісю, він, либонь, пізнав тебе! Дивись,— хвилювалась Катря,— який він славний, коханий твій...

Буцім ніж перевернувся в серці Орісі, фарба збігла з її обличчя, і брови суворо нахмурились.

— Коханець! — відгукнулась вона глухим голосом.— Зрадник! Невіра!

Вона на хвилю спинилась, почувуючи нелюдську муку, і, перемігши біль, приставила до полички гнота.

Гримнув вибух, двоє вершників впало. Дід обняв оскаженілу Орісю і надтріснутим від здавлених сліз голосом сказав:

— Вище від цієї любові до своєї вітчизни, дитино моя, немає на світі!

Прискакав до греблі воєвода Чарнецький; в лютості, не знаючи, на кому зігнати свій гнів страшенний, звелів він негайно запалити млин і дозволив летючим загонам укупі з татарами сплюндрувати і зрабувати всі окружні селитьби, не милуючи нікого, навіть кішки.

— Ясний гетьмане,— обернувся він до під'їхавшого Лянцкоронського,— моє передчуття справдилось — жменя проклятого бидла заподіяла нові рани нашим славним бойовим силам!

— Так, я бачу,— сказав з сумною ухмілкою Лянцкоронський. — З Марсом жартувати не можна, як бажає того отаман коронний; до того ж, опріч міцних природних позицій, Бушу ще боронить не жменя бидла, як єгомосьць мислить, а жменя левів!

— О, це гієни — не леви! Вони заплатять мені сторицею за кожну краплину крові шляхетного славного лицарства!

— Доки вони заплатять, багато ще проллється цієї шляхетної крові! — відповів замислено польний отаман і після невеличкого перестанку додав: — Чи не можна б для виконання цієї навіженої і безцільної вигадки вжити хоч татар?

— На штурм вони не підуть, та й місцевість не дозволить мені розгорнути свої сили! — відповів Чарнецький. — Поміж ними і так вже чути нарікання, і я дозволив кільком загонам понишпорити в околицях.

— Руїна, одна руїна, і нові болячки ойчизні, і нові краплі отрути в серця розлютованих дітей великої і славної колись Польщі! — зітхнув важко Лянцкоронський.

— Не дітей, а гадюк, ясний гетьмане, — відповів, скипіиши, Чарнецький, і полум'я нелюдської ненависті свіргонуло в його очах.— Я, проте ж, придумав для них частування, услід за котрим підуть і татари.

— Яке ж? — зацікавився гетьман.

— Я от цю саму греблю звелю розкидати, одним вибухом висадити у вирій, випущу всю воду з озера в провалля, і тоді суходолом полізуть і татари і доценту знищать це гадюче кубло!..

— Люто придумано, пане воєводо! — завважив гетьман. — Саме пекло навело тебе на цю думку...

— Воно ж завтра і потішатиметься на бенкеті кривавому, коли після розруху з гармашні вашої вельможності сарана налетить ззаду! — І Чарнецький так злорадо, з таким запеклим сказом зареготався, що навіть здригнувся від жаху Лянцкоронський і раптом повернув коня.

Коли вже стемніло зовсім і нових нападів навряд чи можна було сподіватись, Оріся пішла до своєї світлиці в роговій башті і по дорозі зустріла бабусю.

— Вклонявся тобі, доню, батько твій, — сказала бабуся, поцілувавши свою Орісю в чоло,— і звелів переказати, що господь бог огріває їх своєю ласкою, що не б'ється

страхом козаچه серце і не слабшає силою дух, що й тобі він його посилає вкупі з батьківською молитвою.

— Спасибі тобі, неньу, за переказане від його слово,— обняла бабусю Оріся,— воно ще надає мені сили; отцева й матчина молитва зі дна моря вертає, з тяжкої неволі визволяє... Що ж, як там? — додала Оріся.— Чи багато постраждало за правду?

— Є вже таки чимало в божому раю, — зітхнула глибоко бабуся, похитавши головою.

— Так, в божому раю,— підміцнила Оріся, здійнявши до млистого, неосяжного небосхилу свої велебні очі,— я цьому глибоко вірю,— і, помовчавши трохи, спитала: — Ну а як же там окопища, ще не зовсім розвалені? А з гармат чи вціліла ж хоч одна?

— Окопища розвалено, але їх уночі полагождать; а з гармат же тільки товстопузиha ще держиться та баба, останні ж усі підбиті,— говорила спокійно бабуся,— а то й їх якось прилаштують... Еге, я й забула, про що мала казати,— заметушилась бабуся,— до тебе батько прислав двох пораних...

— Де ж вони?

— Отам, коло твоєї світлиці.

— До смерті ранені? Так треба ж зараз їм допомогти або по батюшку послати,— стривожилась Оріся.

— Ранено їх здорово: у одного голова шаблюкою розрубана, а в другого нога,— повідала бабуся,— але вони не гоїтися прийшли, а допомогти нам оборонятися.

— Все ж таки треба б перев'язати і заживити їм рани,— клопітливо говорила Оріся, підходячи до світлиці, і зустріла на порозі її двох козаків — одного, переправленого вплинь, з загону Вернидуба, а другого з загону хорунжого.

— Вітаю вас з славою, лицарі,— сказала Оріся .привітно,— і заздрю вашій славі!

— Не заздрій, панно,— відповів молодий ще козак з зав'язаною скривавленим рукавом головою,— слави тут про всіх не забракне, але от тільки треба приготуватись і вам к завтрішньому дню.

— Як? Хіба вже пригород не може триматися надалі? — спитала неспокійно Оріся.

— Поки зможе — втримається,— зауважив другий ранений,— але проте ж супроти такої хмари далеко не посунеш; вони ж, антихристи, тепера розлютувались, так будуть дошкуляти страх як,— тож, стало бути, і треба приготуватись, щоб почастувати їх як слід.

— Та хоч відпочиньте трохи та дайте я з бабою перев'яжу вам рану.

— Не варто, панно,— відповів молодий козак,— на одну ніч і праці шкода, все одно завтра нові будуть.

— Правду кажеш, хоч і молодий,— зауважив з усміхом сивий січовик.— Так от що, дочко, рани нехай самі собі гояться, коли хотять, а ти нам покажи, де лежать колоди, їх треба розкласти як слід, так от ми й поможемо, бо воно хоч і ваш брат теж не дасть собі межі очі наплювати, але проте ж сили у вас супроти нашої нібито й менше... ої! воно що! Та й цебри задля смоли треба приготувати, дров наносити, коряків придбати,— от коло цієї справи постараетесь й ви, молодиці. Ну й весело промине

останній день, далєбі, весело!..

— А ви, дядьку, й радї,— спитав, підморгнувши, молодий,— що і в останню дорогу послав нам бог молодиць?

— Авжеж, радий! Чого мені брєхати? Присяйбі, радий,— згодився щиро старий,— веселїш, одне слово, веселїш!

— Спасибї вам, дїду, і тобі, лицарю, що не гребуєте нашою кумпанїєю,— сказала з ухмїлкою Орися,— ми вам вїрними помічницями будем і в братерськїй дорозї не завадимо, бо там простору доволї.

— Певно! — підхопив дїд.— Ну, поведи ж нас, розумнице, покажи все і попорядкуй, бо тебе батько тут головою настановив.

Орися вкупї з сїчовиком і молодим раненим пішла назад до мурів баштових і показала в трьох мїсцях складенї колоди і бруси, а бабуся відчинила комору, де береглись цебри, коряки, шаблі, списи, булави й інша холодна зброя. Щоб перенести все отєє, було виряджено ще двадцять молодиць під проводом бабусї й два десятилітнї хлопці для переведення наказів. Упорядкувавши все і запевнившись, що робота під кермою сїчовика й козака закипіла та що для її виконання сил вистачає, Орися загадала собї ще піти до отця Василя поговорити з ним рїшуче і вислухати його останньої поради; вона пішла праворуч, по дорозї до церкви, і спинилась недалєчко від неї, коло глухого муру.

Надворї вже стояла нїч, тиха й морозяна. Небо було чисте й зорїло мільйонами блискучих і тихих вогників, тїльки на заходї з краю обрїю темніло відірване пасмо хмари та на сходї в трьох мїсцях блимала зоря, розливаючись кривавим відблиском угору. Орися повними грудьми вдихнула в себе хвилю свїжого повітря і почула, як у тїлі її знов прокинулись життьовї сили, рївнїше забилося серце, швидше потекла кров і свїтліше стало в голові, але вкупї з прокинувшимися силами прокинувся в неї і страшний душевний бїль — приплив пекучої і безпорадної нудьги, нестерпучих гризот, котрї доти були приголомшенї нервовим запаленням; серце трїпотїло і стукало, як молоток, забиваючий цвяшки в трунову дошку. "Знай,— наче вибивало воно,— надї мною ти безвладна; ти змогла підвести руку на свого бога, могла залїзом розбити цей коштовний келих, ниточений для втїхи, для щастя, але відїйняти в мене його образ ти не могла і не зможеш: він тут вїчно царює і вмерє хїба тїльки з останнім ударом моїм!"

"Так, я люблю його,— промайнуло у неї в голові,— його, зрадника моєї вїтчизни, цього Каїна, що підняв камїнь на брата,— я все ж таки люблю його! Мої лиця горять соромом за його, а я все-таки люблю... Невже ж це почуття дужче від мене? Невже ж і після смертї... Та чи вбито ж його? Хто впав?.. Вбито, вбито!..— Вона провела холодною рукою по гарячому чолї і відкинула назад свою косу.— Ох, Антосю мїй, любий, коханий! Нащо все так сталось? Нащо твоя злочинна рука тепер безвладно лежить на холоднїй землї? Нащо твої чудовї очї застигли мутними крижинками? І нащо ж поклала тебе на козачому степу сестра ж твоя і подруга? Чому не лягли ми разом з тобою в домовину, переступаючи порїг цього життя з вїрою одно в другого і з ухмїлкою раювання?! О, яка смертельна нудьга, який нестерпучий бїль!.."

Орися схопилась руками за груди, буцім хотіла спинити в них тріпотіння серця, задавити цю пекельну муку. Непрохана сльоза повиснула на довгих віях; блукаючий погляд упав униз і втонув у чорніючій проваллі, а думка шепотіла щось непевне: "Нащо ж зосталась я сиротою? Нащо мені ця зайва година життя? Та в ній же, в цій недовгій годині, стільки мук і нудьги, скільки й довге безрадісне життя не вмістило б!"

Вона зробила крок, другий і на мить спинилася на самому краю... Спинилася і одеревеніла від жаху; але не вид смерті її вжахнув, а свідомість своєї хвилевої легкодушності, свого себелюбного і злочинного перед другими заміру.

"Як? — мигнула в неї думка. — Ще один крок — і я зробилася б такою ж, як і він, зрадницею вітчизни?! Мені доручена доля моїх братів, а я думаю, як би самій швидше спекатися турботи, як би збутися тільки свого власного горя,— коли ж воно нікчемне, мізерне перед великим горем моєї бідної країни... Ні! Геть від мене ця гидка легкодушність!" І вона твердою ногою зійшла з замкового муру, прямуючи до церкви.

Орися увійшла в піввідчинені двері і стала біля лівого криласа.

В церкві було тьмяно і сумно; одна лише лампадка миготіла перед образом пречистої матері, освічуючи стиха її лагідний образ і граючи блищиками на срібній ризі. Отець Василь стояв навколішках, упавши ниць перед владичицею неба, розважницею наших сліз і туги; він молився мовчки, але Орися знала, за кого з душі його лилася молитва і летіла поза межі всесвіту.

Орися затримала свої очі на божественному дитятку, що принесло на землю мир і дало людям ласку.

Отець Василь підвівся, приложився до образу і хотів був піти перед вівтар, але його спинила Орися.

— Я до вас, панотченьку,— сказала вона рівним, спокійним голосом, — мій батько прислав з пригороду двох козаків для останньої оборони з нами замку — очевидячки, кінець наш прийшов!

— Усе зважено на відвічних терезах, — відповів стиха отець Василь, — без волі творця ні єдиний волос не впаде з голови нашої.

— Панотче! Я без супереки скорюся його святій волі і донесу до кінця хрест, мені вложений.

— Не треба, проте ж, тратити надії,— казав далі батюшка, — закони божі — недосліджені. Що для нашого грішного ока вбачається неможливим і неборним, те одним подихом уст божих знищується в порошок: хто-бо єсть більший від господа і де джерело любові!

— Батюшко, отче святий! — сказала тремтячим голосом Орися. — Я вірю, глибоко вірю...

— І віра твоя спасе тебе! — сказав пророчо батюшка. Орися поцілувала побожно батюшкову руку і спитала після невеличкого мовчання:

— Чи не дасте, панотченьку, яких наказів? Може, треба що сховати від вовчих зубів або переказати кому з наших яку тайну,— бо часу ж лишилося одна тільки ніч.

— Ні, дочко моя, від цих гієн не сховаєшся, — відповів з журливою усмішкою

батюшка,— вони все сплять і зриють дощенту, з могил повитягають покійників... А от що хіба тобі повідаю: під цією церквою викопано глибокий льох, і від нього ведуть чотири хідники до кожної башти. Вхід у цей льох — за лівим притвором; там є камінь, а під ним драбина, далі залізні двері, а за ними — головна комора, з неї є й потайний вихід до одної печери, зовсім закритий терном, що понад ставом росте; от і ключі візьми, — скінчив батюшка, віддаючи два ключі Орісі.

— Що ж там, у тім льоху? — спитала вона з цікавістю.

— Великі порохові складниці, припаси Богунові...

— О? Так я туди піду! — скрикнула, здригнувшись, Оріся.

— Піди, піди! Заховайся, голубице моя, від яструбів,— сказав ласкаво батюшка,— може, і врятуєш собі життя. Ти маєш право берегти себе, бо ще ж і не жила на світі...

— Ні, панотче! — спалахнула Оріся.— Хай впадуть прокльони і вічний сором на тую голову, хто подумає рятувати собі життя, коли всі призначені на смерть і муки! Треба всім стояти за нашу святиню до останнього і опісля разом чесно усім полягти в братерській могилі! Ні, отче святий, — додала вона, — не про своє життя турбуюсь я — воно для мене бур'ян і терній... Накрийте мене епітрахілем, хай він укриє від бур мою душу і підкріпить мої сили!

І отець Василь накрив епітрахілем схилену голову і, знявши до неба очі, жалісно сказав:

— Укріпіть її, сили небесні, і окрилить душу її, херувими!

ІХ

В пригороді за північ кипіла хаплива робота: підсипали вали, плели нові тури, лагодили вози, клали прямо долі безнадійно підбиті гармати, а до других станки з-під возів підставляли. Перев'язали собі звечора рани, випили за дозволом отамана горілки з порохом і лягли відпочити, маючи право на пільгу; на щастя, їх було небагато: поки спинив Вернидуб канонаду, покотом лягло шість козаків та ще ломаччям з возів та турів п'ять було ранено. Для вбитих вирили вже другу могилу, і отець Василь пізно вночі сходив у пригород в другий раз, аби над першими братерськими могилами відспівати відправу. При тусьменнім світі трьох ліхтарів, під широко розгорнутою вгорі над головами молільників ризою, осяяною зорями, тихо й журно велась відправа. Схиливши понуро підголені та чубаті голови, стояли довговусі козаки й побожно клали хрести на свої груди могучі. Тихо прорікав панотець, що душі тих, що життя своє положили в боротьбі за віру, "в селеніях горних упокоюються"; тихо, дрижачим голосом співав дяк "житейськеє море воздвизаємое"; тихо шепотіли козаки "вічная пам'ять"...

У грудях їх, мов криця, загартованих, мимоволі вставало передчуття, що завтра і вони також поляжуть на січовій ниві і нікому буде їх поховати, і хоч як вони байдуже не дивились на життя, але проте ж обличчя смерті викликало в їх неприязне враження, навівало якусь тяжку задуму і смуток. Коли все в пригороді затихло і потомлені нічною хапливою працею усі зборонці, крім вартових, положились, щоб хоча трохи відпочити перед останнім рахунком з бурливим життям, тоді й старий сотник пан Завістний примостився був на своєму возі, вкрившись від морозу кожухом, але сон не злітав йому

на очі, і лише думи чорною хмарою обсідали йому голову, не даючи ні на хвилину спокою.

Орися, його єдина дочка, єдина втіха і радість, невідступне стояла йому перед очима й дивилася таким м'яким, замисленим, таким глибоко люблячим поглядом у душу, що серце старого сотника стискалося незнайомою нудьгою і щеміло незвиклим жалем.

Він заспокоював себе тільки тим, що ненадовго ж, мовляв, вони розстаються,— за кілька хвилин і побачаться,— але поруч з цією глибокою вірою виринали десь з тіні не то непрохана непевність чогось, не то бентежний страх невідомості...

— Ат, що буде, те буде, — сказав сотник, — а буде те, що бог дасть! — І, заспокоєний трохи цим афоризмом, він набив люльку і почав смоктати міцний, задурливий тютюн; але й жорстока мархотка не втишила йому нервів: турбота за Орисею все ж таки точила йому серце.

"Не віддасться вона в руки живою, о, не віддасться! — запевняв він себе.— Не таківська вона, батькова дочка! От тільки що молода, не вспіла ще призвичаїтись до смерті... Боронь боже, якщо вона прогаїть хвилину і її, голубоньку, схоплять ці бузувіри, ці пси-кровожери... Ховай боже! Адже ж не пошанують вони ані молодості її, ані вроди: назнущаються над її тілом чистим, насміються над її душею непорочною, натішаються її муками... О, захисти ж її, царице небесна, від цієї ганьби, від цього катування!"

Збентежений сотник навіть випустив люльку з рук і підвівся на возі.

"Краще піти зараз і самому її вбити, одним махом визволити від мук, що мають її статись... Так, так, це ліпше, то й мені легше буде на той світ прямувати,— принаймні в останню хвилину життя не здригнеться серце від жаху за долю дорогої дитини! Ще вспію..."

Сотник рішуче встав, але новий приплив думок знов зупинив його.

"Ні, — міркував він,— у неї самої не здригнеться рука відібрати собі життя, коли той час прийде; я в цьому певний; так навіщо ж завчасу вкорочати їй це життя? Може, воно ще й потрібне, може, ще і в пригоді стане своїй Україні?.. Адже ж там, в оселях творця, в книзі світовій записана доля кожної людини, і ніхто, ніхто не посміє викреслити в ній ані жодного слова..."

Сотник сперся на воза і обвів очима по темрявій далині; там теж ледве примітне мигтіли вогники,— знати, й ворог не спав, дбаючи про свої нові смертодайні сили; в морозянім, тихім повітрі далеко чути було дзюрчання збуваючої води; це дзюрчання звернуло на себе сотникову увагу.

"От іроди! Яку сатанинську штуку придумали! Певно, спускають воду з ставу, щоб і звідти ударити!.. Проте ж хіба не все одно, яку б штуку не вигадали оті бузувіри, — міркував собі сотник,— все одно нам не встояти проти їх неомірної сили і треба всім полягти до єдиного; Богунові ж не випадає йти нас визволяти, бо мусить зачекати на головні сили, щоб з ними сполучитись. Добру послугу зробили ми для них, що дурних ляшків на три дні затримали. Закортіло їм Бушу взяти — ну й здорово ж заплатять вони за своє "бушування"!"

Сотник відкинув свою чуприну назад і замислився; якийсь сум охопив його душу, викликавши тим часом в голові елегійні думи:

"І коли минеться ця братерська різня, грабіжка та розбій на Україні?! От хоч би одним оком зазирнути в золоту книгу і прочитати там долю нашого рідного краю, нашої любої неньки України! Гей ти, рідна, дорога країно! Широко ти, неосяжно розкинулася, мальовниче обгорнулася гаями, причепурилася рясними ланами, оперезалася річками блакитними, прикрасилася селами біленькими... всім наділив тебе бог, красуне наша, тільки от чомусь щастя-долі не дає поки, чи за гріхи твої, чи за достатки!! Жити б нам на тобі приязно, багатіти та радіти, так ні ж,— кожне заздрить на твої розкоші і з мечем та вогнем геть жене твої діти, віднімаючи у них все — і добро, і родину, і життя, і навіть кохання до тебе, до нашої неньки! Скільки ти того горя зазнала — не злічити, не зміряти! Палили, рабували тебе усякі варвари, топтали різні пройдисвіти, шматували свої, хатні, "удільні" чвари, плюндрувала тебе зі сходу насунувша татарва, а тепер обливають кров'ю степи і лани твої свої ж брати в спілці з невірою... А все ж таки не доконають дітей твоїх кривих — стоять вони непохибно і стоятимуть до загину за свою змучену неньку і, доки світ сонця, ні за які скарби, нізащо в світі не продадуть своєї любові до тебе, наша люба вітчизно!.."

На сході вже починав ясніти край неба, коли сотник, обійшовши пригород, запримітив на самому ближчому майданчику, сажнів за триста, не більше, якийсь вал, на середині котрого видно було ясніші крапки; не встиг сотник гарненько розглядіти ці будови, як усі ці крапки разом сягнули блискавками і за хвилю розляглись страшним грюкотом, що приніс у табір спустошення.

— Геї, лицарі, хлопці! Вставайте! Лях уже до заутрені дзвонить! — І його грімкий голос вкупі з прилетівшою грю-котнею підняв на ноги заспаних козаків; вони флегматично підводились, підтягались, ліниво протирали очі і лаялись:

— От нехристи, їй-бо, нехристи! Доброму козакові й виспатися не дадуть!..

— А ти не чухайся,— сказав Шрам,— бо тепер швидко розчешуть — ач які гребінці понаставляли!

— Хай чешуть,— відповів Кудлач,— аби не самому морочитися...

Зійшло ясне сонце, офарбило в рожевий колір клубки білого диму, що стелився з площі вниз понад ярмом, освітило став, і замість блискучого дзеркала перед здивованими очима відкрилася лише сама чорна влоговина з твані й багнюки, що вилискувала де-не-де калюжками.

— Ба! Та й не іроди! Ач яку штуkenцію підвели — увесь став попсували! — аамітив безрукий запорожець.

— Тепер уже сподівайтесь татарської собачні,— зауважив Шрам,—це вони для цієї погані й шлях спорудили.

— А що мені той татарин? Ото дивовижа!—образився навідь запорожець.— Я йому, собачому синові, таку дудю скручу й самою правою, що зачхає, та коли до яечінок дійме, то й лівою половиною в зубя ткну, їй-бо, ткну — та ще й як!..

— Он вони вже, мов комашня, повилазили!..

— Пильнуй праворуч! — крикнув сотник.

Але татари, кинувшись у став, пройшли не більше як п'ятдесят кроків і мушили вовернути назад,— очевидячки, коні їх грузли в болотяній твані до самого дна.

— Го-го-го! — весело реготались козаки, що дивилися на цю метушню.— По пузо, по саме пузо! От спасибі тобі,— дядько став не пускає по своїй спині погані топтатися!..

— Тепера не пустив,— замітив Шрам,— а от як морозцем візьметься болото, то й полізуть.

А серед козачої гармашні було саме пекло: ворожі ядра на такій близькій простороні лягали влучно і смертодайно, земля на валах розкидалась, злітала вгору і засинала рови; на тріски розбивались тури, з дзвяком розпадались вози; товстопузиха встигла тільки двічі плюнути й шерепнулась, підбита, в землю; бабі влучило ядро в саму пащу, вона піднялась і зараз же простяглась навznak, плющихи теж були підбиті, і вся козача гармашня замовкла навіки.

— Тепер, панове-товариші й хлопці, стережіться галушок! — командував сотник.— Ставай лавами під вали, вартові, пильнуй!

Не збігло й хвилини, як град картечі обсипав увесь пригород; більшість її врізалась в окопища, деякі ж картечини з вереском і дзвонком пролетіли через голови в придолинок до Дністра, а деякі врізались у тіло козаке і повалили па лоно землі-матері непохитних оборонців правди. Гримнув ще й другий смертельний вибух, і з-за густої хмари диму посунула струнка батава майже бігцем до пригороду. Перший спостеріг ворога Шрам і гучно крикнув сотникові з товаришами:

— Гей, пане сотнику, німота насувається! За рушниці, хлопці!

— Всі — на вали! — підхопив сотник.

І висипало козацтво з запорожцями па вали, і, наче мак той, вкрило їх своєю різнофарбною одежею.

Затріщали рушниці й гаківниці на підбігаючого ворога і повалили перші ряди, але другі ряди перескакували через трупи і неслися вперед, підбадьорені тим, що замовкла в пригороді гармашня; ще раз ударив стріл, змішав ряди, проте ж не спини.в нападаючих,— вони вже підбігали до ровів і по розвалених та підбитих ядрами й картечами укосах легко здиралися нагору.

— Гей, пане хорунжий! Ану візьми з собою завзятців з нівсотки та спробуй їм у потилицю зайти, з болота; може-т'аки, став нам ще раз у пригоді стане!

Вибрав хорунжий з своєї сотні п'ятдесят завзятих і поспішився праворуч, біля містечка, вийти на став; край берега оголене дно настільки вже було скуте морозом, що могло сміливо здержати козаків.

А німці, наче кішки, дралися на вали; козаки приймали їх списами, шаблями, пацугами і знятими з гармат та возів колесами; а Шрам, ухопивши голоблище, мотлошив ним ворога, широко розмахуючи та приказуючи:

— Ану!.. Ра-азом! От так їх;! Валяй!..

І валилися німці як снопи; падаючі перекидали лізучих, і сповнялись рови трупами; повітря тряслося від брязкоту, хрупоту, стогону, лементу, від звірячих вигуків і

прокльонів. Купи трупів сповняли рови і тим улегшали нападаючим приступ. Частина піхоти, ставши над берегом ставу, почала стріляти з рушниць, і кулі, пробиваючи козацькі ряди, скидали чубатих з валів униз, до німоти; між тим нові німецькі сили, бачачи, як зменшується число оборонців, ще з більшим озвірінням лізли на вали, захоплюючи найпридобрніші місця. Вже Мастигуба, пробитий двома кулями, крикнув своїм: "Прощайте, хлопці!" — і впав навznak, відкинувши далеко свій закурений порохом чуб; вже Рубайголова, піднятий на чотири списи, впустив ятаган і тільки вспів показати ворогам дулю; вже Горілкодуй, з розрубленим по саме перепело плечем, повалився, і коли його хотіли підняти, просив тільки, скрегочучи зубами: "Покиньте мене, братці... Швидко дійду, а от поверніть мене тільки спиною до собак, щоб очі мої перед смертю не бачили цієї погані"; вже почала підупадати козака сила... Коли зненацька праворуч розлягся стріл, за ним услід страшений вигук, і хорунжий, мов яструб, ударив з своїми завзятцями збоку; батави, що стояли для підмоги осторонь, згубивши відразу чоловіка тридцять, шелеснулись на цих же й зібгали їх; ті, що злізли на вали, остовпіли в нерозумінню, а хорунжий, як бурун, прорублюючи направо й наліво цілі вулиці, відсував ворожі ряди від валів до провалля.

— Спасибі, хорунжий! Добре! — кричав несамовито Шрам. — Так їх, каторжних! Бий, криши дияволів на шматки!

— Анумо! За мною, діти! Бий їх на всю руку! — гукнув сотник і з перначем кинувся вниз на відступаючого ворога.

— Гей, погуляймо, хлопці! — скрикнув Шрам, і все, що залишилося живого, роз'ятрене сказом одчайдушної оборони, кинулось потужною хвилею на збившогося в купу ворога.

Здригнулись німці і подалися назад, не маючи сили витримати з двох боків такого шаленого натиску, натовпом посунулись вони просто до ярів та бескидів... Ще хвилинка — і ряди їх, стиснуті озвірілими козаками, почали стрімголов падати з сторчавих скель униз на гостре каміння і ребра граніту, а козаки до того оскаженіли в своїй лютості, що й самі почали обриватися з скель услід за німцями. Хорунжий схопив двох німців за горла, зіпхнув їх зі скелі і сам полетів за ними навздогін.

— Куди ти, к бісу? — спитав був його запорожець, а потім почухав потилицю й додав: — Ат, шкода чоловіка — добрий козарлюга був!

— Стривайте, дурноголові! — кричав сотник, піднявши скривавлену руку вгору.— Що то ви стрибаєте в прірву? Вже й жодного ворога не лишилося!

Коли юрба трохи опам'яталася, спинилась і вже почала була вимощувати на ранених свою ще не втихлу лютість, сотник підняв над головою пернач і грізно крикнув:

— Годі! Ані з місця! Слухати мого наказу! Всі оточили сотника і, знявши шапки, тільки обтирали піт і кров з розчервонілих облич.

— Дяка богіві, ми з цими ворогами порухувались; але й нас, братці, значно зменшилось, люті ж вороги оточують нас необорним колом; підбито наші захисниці-гармати, розвалено окопища, випущено в Дністро наш став рідний, і от-от не мине й

години, як цілі хмари сарани цієї налетять на нас... Так от вам яка моя рада: хоча й все одно пропадати нам треба, але проте ж хочеться подовше помахати руками і якнайбільше вирядити в пекло цієї тварюки, так для цього треба нам цей пригород покинути, а перейти у містечко, за мури замкові: там і вали суть, і чотири баби, — все-таки трохи продержимось.

— Розумне твоє слово, пане сотнику! — з ухвалою відкликнулися всі.

— Ну, тож не гайте часу, братці, бо ляшки з татарвою нам відпочити не дадуть. Та от ще що: мертвих, тих, що зовсім сконали вже, ми з собою не візьмемо, бо нема часу з ними вовтузитися, а ранених не можна кидати катам на знущання...

— Не можна, не можна, пане отамане! — обізвалися Шрам і старий запорожець.

— А як і з собою брати їх теж неспроможне, бо й нам лишилося пожити на світі годин зо три, не більше, то моя рада така: поскидати їх он з тої кручі в провалля,— поки долетять, то й кістки їм розсипляться, стало буть, і смерть буде приємніша!

— Що й казати! — згодився сивий запорожець.— Що приємніше, то приємніше... Беркицьнутися разів зо два-три в повітрі, мов на релях, а потім і на перині лягти.

— Вірно! — піддержав Шрам.—Але от тільки мені здається, що треба б про це поранених спитатися.

— Ну й Шрам! — загомоніли навкруги.— Скаже слово — так мов тобі дратвою приточає!

І козаки кинулись лічити трупи та зносити поранених на край провалля.

— А що, панове-товариші й друзі,— звернувся до тяжко-ранених Шрам, — чи волите тут лишитися межі німотою, бо нам брати вас з собою незручно, чи хочете, може, прогулятися в останній раз от з цієї скелі і спочити козацьким сном на долині?

— Не кидайте, братці, нас тут па муки! — застогнали одні.

— Кидайте з скелі! — прохали другі.

— Від братньої руки й смерть красна — рішили треті.

— Ну так, славні лицарі й дорогі друзі, ми вволимо вашу останню волю,— сказав велебно сотник,— і перед вашою отвертою могилою заприсягнемося ще от у чім: коли надійде наш останній час і вцілівша жменя нас не спроможна буде боронитися проти звіра, то ми також не дамо нікого живим ііорогові в руки і вб'ємо один другого! Чи згода, панове?

— Згода, пане отамане! Присягаємось! — шпарко відгукнулися всі.

— Ну, тож попрощаємось з ними,— сказав сотник і поцілував першого пораненого в побілілі губи, витерши рукою очі й промовивши: — Прощавай, дорогий товаришу, не згадуй нас лихом!

А поранений теж шепотів:

— Пошли й вам, господи, чесну смерть та швидше зобачитися!

Найближчі козаки поцілували ще раз підхопленого на руки товариша, а за хвилину він уже з шумом летів униз, наближаючись до смертного ліжка...

Х

Орися вийшла з церкви, прямуючи до околишньої вартової башти; там вона поміж

лежавшим бойовим припасом знайшла цілий жмуток гноту і поклала його у фартух; потім з цією ношею вона зійшла з муру до покою хорунжого. На порозі сиділа, наче статуя, Катря, склавши на підобгатих колінах руки й схиливши безнадійно голову, обважнілу від надсильних страждань. Оріся окликнула свою подругу, але остання не поворухнулась навіть, так далеко була вона в той час від цього місця.

— Катре! — доторкнулась Оріся її плеча.— Ти заснула і завмерла зовсім?

— Чого треба? Хто прийшов? — спитала стурбовано Катря і скочила нервово на ноги.

— Тебе мені треба,— заспокоїла її Оріся,— ходімо поробимо вдвох, то, може, й на душі полегшає.

— Куди піду? До нього?

— Я поведу, візьми мерщій дві ліхтарні з собою,— командувала Оріся.

Катря вийшла покійно в сіни і зараз вернулась з двома засвітленими ліхтарнями.

— Ну, одну держи, а другу дай сюди і йди за мною. Проходячи повз складниці всякої зброї під одною повіткою, Оріся взяла два заступи і один дала Катрі.

— На, неси!

— Куди ж ми йдемо? Яму копати? Для кого? — сполохалась Катря і вся затремтіла.

— От зараз побачиш!

Оріся підійшла до церковної огорожі, вийшла на цвинтар і почала в противолеглому кутку шукати щось межи кущами.

— Шукай ось тут камінь! — запросила вона й подругу.

Незабаром остання під корою наваленого пожовклого листя знайшла його.

Після двох-трьох потужних зусиль камінь здвигнувся з місця і одним боком піднявся; трохи завалившоїся землі впало десь глибоко у відтуленому під каменем колодязі, і це в порожнечі відгукнулося довгою луною.

Обидві подруги, сторожко ступаючи на шаблі старої драбини, приставленої до краю колодязя, спустилися на саме дно ями.

В круглих, видовбаних у глині боках в однім місці чорніли вроблені в кам'яну оправу низенькі залізні двері. Оріся піднесла до них ліхтарню і почала вставляти ключ, а Катря тремтіла вся від вогкого холоду й цікавості.

Дзенькнув замок, і після дужого натиску Орісі й Катрі важкі двері трохи відчинилися; у відкриту чорну пащу вдарила зверху течія холодного повітря і мало не загасила ліхтарні. Пройшовши, або, ліпше сказати, пролізши через вузький і низький прохід, наші подруги спустилися в осередковий льох, що містився під самою церквою; він уявляв з себе помешкання середньої величини. Баня його піддержувалася в двох місцях товстими палями, що підпірали простягнуті вгорі дубові бантини. Праворуч у стіні чорніли ще менші залізні двері. Оріся відчинила їх і освітила ліхтарнею вхід; за дверима йшли вирублені з каменю східці і заверталися вузьким печеровим хідником наліво, вниз. По кутках головного льоху йшли низькі нори, нерівне вигинаючись і кінчаючись трохи меншими льохами, очевидячки, розміщеними під роговими вартовими баштами. В кожному льоху навалено було стільки бочок і барил, що трудно

було їй повернутися, а в головнім, опріч цілої гори бочок, стояв посередині ще величезний шаплик, сповнений доверху мушкетним порохом і вкритий рядном. В льоху пахло важким духом селітри і сірки; завдяки тільки вогкості порохнява не літала в повітрі, а лежала тихо на сирій долівці, бо інакше сміливість двох відвідачок з ліхтарнями не минулася б безкарно.

— Ну, постав, Катре, ліхтарні он туди далі, до стінки. і бери заступа,— казала Оріся,— роботи багато, а часу мало.

— Що ж треба робити? — спиталася, не зрозумівши приказу, Катря з заступом у руках.

— От від цього шаплика треба до кожного крайнього льоху копати по рівчаку.

— Я думала, скарби будемо копати,— закопилила губу Катря, і в її голосі почулося журне невдоволення.

— От скінчимо мерщій цю роботу, тоді й за скарби візьмемось,— заспокоїла її з усміхом Оріся.

І подруги з подвійною пильністю взялися до роботи.

Докопавши рівчак до бочок у першій роговій льоху, Оріся збила заступом обручі з двох-трьох бочок і висипала пригоршнями з них порох, заложивши всередину гніт; потім протягла цей гніт по рівчаку до самого шаплика.

А Катря сиділа, відпочиваючи, в осередковій льоху і нетерпляче ждала Орісю.

Те ж саме зробила Оріся і в другій роговій льоху, як і в першій, і, не спочиваючи, стала копати третій рівчак. Від надмірної напруги сил пекучі сердечні болі їй непомітно німіли і мозок визволявся від бурі хвилюючих дум; одна лишень думка панувала над ним повновладно: це вспіти довести задумане діло до краю і ошарашити радіючого ворога; якесь нове шпарке почуття охопило всю її істоту,— це було солодке почуття близької помсти...

Катря не довела-таки роботи до краю і, присівши відпочити, похилилась на складені в головнім льоху луб'я і кріп-ко заснула.

Оріся сама скінчила останній рівчак, розбила в крайній льоху дві бочки з порохом і провела гніт до шаплика, але їй тепер спало на думку: що, коли порох спалахне в осередковій льоху і вибухом завалить отвір раніше, ніж вогонь устигне по гнотах добігти до крайніх-льохів, і вони тоді лишаться непорушені? Ні, треба зробити так, щоб не було їй найменшого сумніву, що увесь замок злетить угору в одну мить. Невважаючи па те, що від тяжкої роботи руки й ноги в Орісі були мов оловом налиті і ледве-ледве пересувалися, вона зібрала останні сили і почала черпаком носити порох і засипати ним рівчаки від крайніх льохів до самого шаплика; потім, не задовольнившись і цим, вона ще попробувала сокирою, що валялась тут ж, у нижчих клепках шаплика чотири дірки над кожним з рівчаків, і коли з цих дірок у рівчаки посипався порох, тоді лише вона заспокоїлась, а проте ж таки ще раз пішла подивитися з ліхтарною в руках, чи нема де проміжка в зроблених нею порохових стежках, і для більшої певності покривала їх лубками. Скінчивши всю цю роботу, Оріся так була захоплена своїми думами, що їй не помітила, як свічки в ліхтарнях догоріли і згасли. Темрява ночі, що так

несподівано вкрила все навкруги, злякала Орісю. Вона, не знаючи, куди ступити, навмання обвела руками круг себе, намацала холодну й мокру стіну і... присіла. Спершу вона хотіла була йти кудись уздовж стіни — шукати виходу, але зараз же її так потягло спертися спиною на стіну й відпочити. Вона не могла встояти проти свого бажання, мимохіть простягла вільніше свої натружені руки й ноги і замислилась... За кілька хвилин Оріся вже міцно спала.

Час іде. Там, угорі, давно вже настав день і приніс з собою нове пекло і розрух, нові смерті і звірства, а тут, глибоко під землею, панує ніч і мертвий спокій; тільки далеко в темряві ледве примітне світиться біла пляма...

І сниться Орісі, що вона стоїть у березі Дністра, але що вона — не вона, а калина, вся напрочуд вбрана і квіточками, і пишними червоними кетягами; па тім боці проти неї росте явір, та такий стрункий та гарний, що так їй і хочеться прилинути до нього, пригорнутися своїм листям і лагідним шепотінням своїм злитися з могучим шелестом явора. Але бистра вода буркоче, і крутиться, і розділяє їх широкими каламутними хвилями; даремно хилиться калина, даремно простягує вона до явора свої кетяги—їй не дістати його розмаїтого віття... Але що це? Ясне, пекуче сонце вкрила чорна, густа хмара; зі сходу невтримано несеться бурхливий, рвучкий вітер, вивертає в своїм хижім леті і каміння, і ліси, з свистом і грюкотом налітає на калину, вириває її з корінням і несе понад сердитим, клекочучим Дністром... Але й явір крутиться у повітрі... От він злетів угору, метнувся вбік і цупко обхопив своїм віттям калину,— вони сплелися, сплелися навіки, нерозлучно... Вкупі несуться вони понад Дністром, хвилі його ростуть, здіймаються високо, червоніють від крові, обертаються в страшне палаюче полум'я і ловлять у свої обійми улітаючих калину і явора...

Оріся схопилася мов несамовита і довго від жаху не могла зрозуміти, де вона і що з нею робиться. Вона тільки почувала, що підупаді сили її зпоп почали зростати і що треба їй насамперед поспішитися, бо час, либонь, минув; зрештою згадала вона все і стурбувалась.

— Катре! Катре! Де ти? — кричала вона у темі, повертаючи голову і туди, і сюди.

Але Катря спала собі безпечним сном, і довго прийшлось Орісі кричати без відмови, доки, помацки посуваючись край стіни, вона випадком не знайшла її на лубках.

— Вставай, Катре! Ми з тобою розіспались,— смикала Оріся її за плече,— вже ніч минула, а може, й друга почалась. Нам треба мерщій вийти на світ і довідатись, що там з нашими сталось.

— А! Ходім! — скочила Катря і впала, спіткнувшись на лубки.

— Сторожко-бо! — скрикнула Оріся.— Ти зі сну собі ще й голову розсадиш. Ходи за мною! — і вона помацки майже поповзла, прямуючи до блідої кулястої плями світла.

Як тільки Оріся з Катрею вилізли з льоху на світ божий і підбігли до замкового муру, саме в той час хорунжий довершив свою славну засіду. Катря очі пасла на стягу, що мальовниче маяв у повітрі і побідно гнав переляканого ворога.

— Це він! Це моя дружина! — велебно шепотіла вона.

— Так! Це наші знов женуть ворога, і нема смерті їх славі! — обняла її Орися.

Але цієї ж миті дорогий стяг урвався з кручі і щез у проваллі.

— Ай! — скрикнула несамовито Катря.— Він пропав! — І вона кинулась на край муру, витягши вперед руки. Але Орися спинила її.

— Нащо ж мені тепер жити? — спитала ледве чутно Катря, стараючись випрочатися з Орисиних обіймів і диким, блукаючим поглядом дивлячись перед себе.

— Для того, щоб помститися! — відповіла їй Орися, міцно стискаючи її похоловшу руку,—помститись над катами нашої країни і над убийцями наших батьків і чоловіків!

У своїй світлиці в роговій башті, з котрої мусили пантрувати за вузьким шляхом межі бескидом і ставом і куди вже раз був направлений вибух, сиділи Орися і Катря.

Остання, з божевільним, палким поглядом в очах, була нерухома і навряд чи розуміла, що казала до неї подруга, але раз по раз вона проймалася внутрішнім вогнем і, насуплюючись, шепотіла тільки одне слово: "Помститись!"

Коли ж Орися, ставши перед образом, освітленим лампадою, з якимсь фанатичним запалом промовила: "Заприсягнемося ж перед царицею небесною, що й на одну хвилину не пожалуємо ані свого життя, ані життя близьких і дорогих нам людей, але продамо його за тисячі смертей ворогів божественного слова її розіп'ятого сина!" — то й Катря піднесла свої руки до образу і вимовила твердо й виразно:

"Заприсягаюся помстити!"

Тоді саме увійшла до світлиці бабуся і сповістила, що до башти під'їхав якийсь шляхтич, а з ним ще два вершники з білими хустками на списах і засурмили. Орися хапливо вийшла з світлиці, доручивши про всяк випадок бабусі доглядати за Катрею.

Піднявшись на горішню площу башти, вона при яснім сонячнім світлі зараз впізнала в тім шляхтичі свого друга й коханця Корецького, про котрого думала, що він вбитий її ж рукою,— пізнала і остовпіла. І почуття радості, що він живий, і прилив колишнього щастя, і гострий біль, заподіяний його зрадою,— все це вдарило їй в голову, схвилювало кров, зворушило гарячковим стукотом серце. Зворушення її було таке велике, що вона, втерявши сили, трохи була не урвалася з муру, коли б завчасу не вхопилася руками за високий зубець башти; але за хвилину вона вже передужала себе,— повними грудьми вдихнула свіжого морозяного повітря і позвала на підмогу собі охолонувший розум.

— Стрільай з плющихи! — скомандувала вона двом козакам, що стояли коло гармати.— Ніяких перемов!

Гримнув вибух, але вершники були занадто близько, і увесь набій пролетів понад їх головами, не зачепивши нікого; тільки двоє коней під татарами шелеснулися убік, злякавшись вереску, а огир шляхтича, мов від корчів, тільки переставив ноги і повів ушима, та й сам шляхтич, склавши навхрест руки, непорушне сидів на коні, не зводячи очей з високої башти, буцім чекав своїми грудьми на більш влучний стріл. Молодці хапливо заправили новий набій і навели плющиху на непорушну мету. Але Орися спинила їх порухом руки і, знесилена, опустила на камінь, відкинувши голову назад, на холодну стіну.

Минуло чверть години. Невважаючи на підняті вгору два списи з білими хустками, такої ж самої ознаки згоди на башті не виставляли,— залізна брама лишалась зачиненою, і висячий міст висів на гаках.

Тоді вершники з'їхались, поговорили про віщось, і один з них, вийнявши лука, натяг і пустив тятиву; стріла злетіла вгору, спинилась там на мить і потім, зробивши півкола, з силою вдарилась край п'яти башти і задрижала, вгрузши глибоко в землю. Козаки кинулись до стріли і знайшли прив'язаний до неї папірець. Оріся звеліла принести його їй і з пожадливістю почала читати. Вершники тим часом під'їхали поза межу стрілу і спинилися, очевидячки, чекаючи на відповідь. Лист був написаний до оборонниць замку, головне ж — до Орісі, а писав його до неї її коханець Корецький, на котрого вона вже двічі підіймала смсртодайіу руку; писав він ось що:

"Польний гетьман, яснійший пан Лянцкоронський, дивуючись мужності і одчайдушній обороні жмені ваших борців і бажаючи дарувати життя останнім завзятцям і їх родинам, радить вам віддати замок на капітуляцію, лишити в ньому всю зброю, а неозброєним вільно вийти з сестрами, жінками і дітьми куди завгодно, на що для безпеки вашого життя і волі видадуть вам прохідні Речі Посполитої листи. Коли ж ви зречетесь цієї ласки і вперто змагатиметеся в своїм божевіллі, то він не пожалує тоді ні вашого, ані дітей ваших життя і від "Орлиного гнізда" не лишить і каменя на камені. Речинець для розсуду і виконання цього ласкавого призволення скінчиться увечері.

Осаул Антін Корецький". Далі, внизу, був ще припис, звернений особисто до Орісі:

"Сестро моя, життя моє і весь світе мій, Орісю! Чому доля не дала мені вмерти від руки твоєї? І щонайлютіша смерть була б мені в сто разів легша й миліша, ніж та ненависть, яку ти до мене маєш... і маєш несправедливо. Ради моєї і твоєї матері, що передчасно загинули від руки катів, ради всього святого в світі дай мені можливість виправдатися перед тобою: я не смерті боюся, а лишень боюся невинуватим полягти у домовину. Я стоятиму нерухомо доти, доки ти не виставиш білої корогви на башті і не впустиш мене хоча на годину повідати тобі мою щиросерду й передсмертну сповідь".

Лист затріпотів у руках Орісі, щось гаряче ворухнулося в серці, сповнило відрадую груди і теплими самоцвітами зросило очі; вона відірвала той клаптик листа, де був припис до неї, і сховала його на своїм стурбованім лоні.

Потім вона встала і звеліла скликати громаду на цвинтар, запросивши туди й отця Василя; на мурах же і баштах приказала поставити дітей.

Коли всі зібралися, Оріся прочитала громаді листа Лянцкоронського і попросила всіх висловити свої думки про це на польовій раді.

XI

На раді перше слово, певна річ, було дадено панотцеві.

— Діти мої! — почав він, розміркувавши гаразд над змістом листа Лянцкоронського.— Я вбачаю, що в цій магнатській ласці обіцяно вам тільки життя, а про нашу святиню, за яку ви й проливаєте кров, не згадано ані жодного слова, — її призначено на руїну й блюзнірство.

— Не продамо нашої церкви і за наше життя! — вигукнув старий, сивий запорожець, що теж прийшов на раду.

— Не продамо! — гукнули навкруги й жіночі голоси.

— Життя, певне, коштовний дар божий,— провадив панотець далі,— але суть коштовніші дарунки, що надані нам духом святим, це — чиста віра в творця всесвіту. Життя — це часове благо, та навіть і не благо, а тягар душі. Душа ж безсмертна, і якщо її положено за "друзі своя", за святу віру, вона досягне в світових житлах божих довічного раю.

— Дак як же ваша рада, панове? Що відповісти на цього листа, що нам прислано? — спиталась Оріся.

— А ось що,— сказав лисий дід.— Зброї козак нізащо на світі не віддасть у руки ворожі; ми ж ні свого життя, ні життя наших жінок та дітей не цінимо, а шануємо лишень нашу віру святу, та рідну Україну, та свободу нашого вільного люду!

— От тільки, панове,— завважила одна з молодиць,— ми тут раду радимо без пана сотника і без старшини, а їх би слід було запитати.

Всім стало ніяково, і ніхто не знайшов, що відказати на цю правдиву увагу.

Але Оріся виступила наперед і гордо підняла голову:

— Я за батька відповідатиму і певна, що з моїм словом він згодиться завжди і всюди. Не здаватись ні на які улесливі слова ворогів, а вмерти всім при зброї, боронячи до останнього наші святощі! Але і вмираючи, силкуватись залучити за собою в могилу якомога більше ворогів!

А Катря, вискочивши усередину кола, простоволоса, з блідим обличчям і шаленим поглядом, мов божевільна, гукала:

— Усім їм смерть! Усім їм загин! Вони відняли в мене все, і тепер тут — пуста, пуста! — біла вона себе кулаками у груди.— Не треба мені життя, бажаю лишень їхньої, бузувирів, смерті! Поможіть, хто в бога вірує, помстити оцім собакам! Поможіть помститись!

Вона, як божевільна, почала битися, і насилу вже її заспокоїла та взяла бабуся.

Рада розійшлася. Більша частина людей пішла по споїх місцях з непохитним завзяттям та відвагою, а як ще декого і брав острах, то й він мусив був зникнути перед лицарською відвагою більшості, що складала перевагу.

Оріся пішла на башту і, стоячи біля корогви, боролася з почуттям громадського обов'язку — не допустити ворога висловитись, і з почуттям страшенної спокуси — хоч ще раз перед смертю побачити свого коханого друга. "Яке оправдання він може принести? — займався в Орісиному серці бурхливий осуд. — Нема в світі таких причин, щоб могли виправдати зраду своєї країни, зраду супроти свого народу,— нема їх!

Але він так щиро пише, так заприсягається, що він не винен... Гріх же не вислухати його і примусити обвинуваченим лягти в домовину!"

Оріся підняла білу корогву і наказала впустити до брами одного лишень шляхтича.

Сонце кривавим вогневим колом уже сідало, вираючи червоним золотом на церковній бані, рожевою загравою квітчаючи зубці мурів, білі намітки молодиць, що

стояли на них, і високі шпилі вартових башт.

Орися чула, як завищало залізо на ланцюгах мосту, як заскрипіли окуті залізом ворота,— і зацімила, дожидаючи.

Але ось чутно кроки, і на баштовий мур зійшов стурбований Корецький і зупинився, мов остовпілий...

Орися, вагаючись, перша урвала важку тишу і здавленим голосом, бажаючи виявити певний спокій, сказала:

— Громада, вислухавши листа пана Лянцкоронського, ухвалила переказати через пана гетьманові, що жодна душа не згодилась на його умови, а всі ладні вмерти за Україну та за святу віру!

— Вислухай мене, Орисю, — благаючим голосом по довгим мовчанню почав Антось. — У моїй долі є страшенне безщасне непорозуміння, яке оплутало моє життя, зламало суджений мені талан і зсушило мій мозок. Твоя родина пригріла мене і виховала за рідного сина, а ти стала мені ближчою від сестри.

— Ох, не згадуї, пане, колишнього! — перервала Орися.

— Ближчою від сестри, від неньки, — підніс голос Корецький,— ближче навіть мого власного серця! Спочатку інколи ще впливали мені в голові зовсім інші картини дитячих 'літ, але дедалі вони поволі похмарніли і зникли зовсім... А те бурхливе, вільне та широке життя, яким жило наше козацтво, стало мені рідним і цілком привабило до себе моє серце. Я став козаком, я загартувався в їхньому безмежному завзятті, я неабияким став і межі запорожцями. Вір мені, що я й тепер таким же лишився... Півроку назад мене впізнав воєвода Чарнецький.

— Цей хижий вовк, ця ненатла звірюка! — з жахом скрикнула Орися, сплеснувши руками.

— Так, він — звір, тепер і я це казатиму; а проте він матчин брат... Так от, Орисю, він разом з ключником упевнився, що я нащадок вельможного роду Корецьких, котрі стояли близько трону і володіли незліченними скарбами, що я з роду католик. Панське кодро я вважав за найбільшу кривду, котра перешкоджає королівській владі чинити добро і злагоду в своїй вітчизні. Чарнецький, езуїт душею, укупі з іншими побратимами, побачивши загартованість моїх поглядів, зумів, одначе, привабити мене на свій бік. Він признав мої погляди зовсім правдивими, але, немов справді по щирості, вимагав від мене, яко сина свого краю, державної мужності... Він вимагав, щоб я з своїми поглядами прийшов до стерна уряду і переконав туманіючу в мороці нецтва шляхту зректись цього братовбивчого рабування, не видирати від оборонців своєї країни їх права, не знущатися над їх святою вірою...

— Ну й що ж?! — запалалась Орися, всім серцем спочуваючи знайомому, не вмерлому почуттю.

— Виявилось, що все це брехня та лукавство! І в мене лишилась у серці тільки образа, що марно потрачено півроку, марно прийнято на душу муки через розлуку з тобою, через утрачене кохання...

— Не втрачене,— тихо промовила Орися,— але слухай, Антосю: за що ж я так

страшенно каралася, коли й без того моє життя лічилося лишень днями?

— За що? Не знаю! Прости мені, моє ясне сонце, якщо я спричинив тобі хоч на хвилину страждання. Втікаймо від цього пекла; я маю великі скарби; ми знайдемо десь в іншому краї, де забажаємо, собі щастя!

— А мій батько та мої друзі загинуть під руїнами? — спитала зблідла Оріся.

— А що ж робити маєм? Що робити? — Корецький схопив її руки і притулив їх до своїх уст.— Якщо ти не хочеш утікати,— вигукнув він розпачливо,— то візьми цю шаблю і вбий мене!.. Коли ти віддаєш себе на загин, то мені не лишається вищого щастя, як умерти, — і вмерти від дорогої руки!

— Так умерти зі мною, мій дорогий, коханий, — шепотіла Оріся, поклавши свої руки на Аитосеві плечі і гостро дивлячись йому в вічі, — задля тебе щастя? Так без мене тобі тяжко жити на світі?

— Страшенно!

— Ну, так слухай же! Коли ти мене так щиро кохаєш, о, тоді ми з тобою не розлучимось!..

— Мій ти раю! Щастя моє! — перебив її мов ошалілий з радощів Корецький.

— Слухай-но, вгамуй себе; за нами зорять, тобі час іти... Тут є одно потайне місце, де можна переховатись, приходь туди. Хоч би саме пекло гвалтувало, нас там не знайдуть. Перечекаємо трохи і потім не розлучимось. Ось ключ від потайних дверей, до них треба йти через печеру, що починається он там, край бескиду, де терни.

— І ти прийдеш? — захлипаючись від радощів, спитав Антось.

— Прийду. Ось візьми ключа. Коли я довіряю тобі таку тайну, то діймай віри й мені!

— Вірю, вірю!

— Дожидай третього вибуху з цієї плющиhi: це буде гасло, що я йду в підземне місце, а тепер... бувай!

Шляхтича вивели за браму, і знов брама зачинилась за ним і піднявся на ланцюгах висючий міст. Але Антось тепер ішов без краю щасливий, цілуючи дорогий задля нього ключ.

XII

Лянцкоронський, одержавши звістку, що козаки зреклися його умов, поручив закінчити облогу Чарнецькому. Вночі Чарнецький присунув до пригорода гармашню і поставив її на окопах. Уночі ж обережно, гаразд замерзшим ставом, рушили й татари, оточивши містечко.

А сотник, востаннє зібравши решту своїх орлят, так почав казати:

— Слухайте, братчики! Хоча ми тут і поставили дві гармати, а правду кажучи, тепер нас відразу задавлять.

— Проте не відразу, — відказав Шрам, — що ж, звичайно, сила й солону ламле...

— Так ось що: ти, Бабуре, і ти, Жидолупе, засядьте з молодятами на праву та ліву руч по хатах, і як вороги ринуть вже на майдан, то ви запаліть навкруги хати і вдарте ззаду.

— Чудово! — додав запорожець. — Хоч видно буде па той світ шляху шукати!

Всі зареготалися. Сотник звелів викотити два барила горілки і запросив козаків частуватись.

— Ну, товариші мої дорогі, щирі сини України, вип'ємо ж востаннє і на прощання за наш славний народ і за наші душі, — сказав він, — та даймо, братове, один одному козацьке слово: коли будемо коло світлих східців престолу божого, то всім нам благи милосердного бога, щоб послав він щасливу долю нашим братам і дав спокій нашій окуре-ній димом і залитій кров'ю країні!

— Даємо слово козацьке! — відгукнулись усі одноставно. Не встигло зійти яснє сонце, як у містечку над табором розгорнулося саме пекло. Задрижали стіни в хатах, посипалось з дзвяком скло і шарування на землю, застогналі, заревли ядра гарматні, пробиваючи дошки, ламаючи вози, розкидаючи тури і кришачи міцні замкові мури.

Сліпий кобзар, з розхристаними грудьми, без шапки, стояв на мурі і співав натхненну думу:

Он славо, козачая славо!

Така твоя доля кривава...

Ти за щастя рідного краю

Закликаєш нас завжди до раю!..

Але в одну мить з свистом прилетіла стріла і встромилася у саме серце народного співця... Затерпло воно, прикипівши кров'ю, і навіки затих його голос пророчий.

Козаки відбивались завзято, кожна куля несла у ворожі лави певну смерть, але на кожну кулю летіли з ворожого стану цілі сотні куль, і стукали вони об козачі кістки, пронизуючи наскрізь тіло. З гуком та гамором кинулися з трьох боків розсатанілі вороги на невеличку юрбу козаків; усі вони ринули натовпом — і поляки, і німці, і татари — з хижим воєводою Чарнецьким на чолі.

Замовкли вибухи, і почалась нерівна рукопашна різанина. Поранені стрілами, котрі ще стриміли у них па тілі, лицарі-борці налягали своїми останніми силами, щоб якнайдорожче продати своє життя, але на кожну їх шаблю опускалося десять. Озвірілі козаки з нелюдською силою рубали голови ворогів, сікли їм шиї, кришили кістки і самі падали під ударами шаблє без стогону й скарги, а скрегочучи лишень зубами, що не встигли помститися.

— Гей! — гукнув слабнучим голосом увесь скалічений сотник. — Боронитися нам більше несила, так не давайте живцем у руки, а краще рубайте, братці, один одного!

— Чуймо, пане сотнику! — відповіло навколо небагато вже голосів.

І сп'янілі відважні козаки, дивлячись на смерть, що буяла навкруги, мов несамовиті почали рубати один одного.

Усі вже товариші полягли навколо сотника, вже він востаннє зацідив своєму щирому другові перначем по чуприні, коли раптом схопили його за плечі п'ять дужих татар і накинули на шию аркана.

— Гей, братці, не давайте мене живцем на муки! — підняв до мурів помутнілі очі сотник. — Дочко! Не давай батька!

— Не дам, тату! — відповіла твердим голосом Оріся і стрільнула з мушкета йому

саме в голову.

Куля добре влучила і заспокоїла сотникову турботу на віки вічні.

Орися миттю спустилася з муру, прямуючи до ляди над льохом. Там уже стояла Катря з двома факлями. Розлігся тягучий дзвін "по мертвому" і прокотився сумною луною геть по долині.

Всі, що були ще живі, святобливо увійшли у відчинені двері церкви і засунули їх тяжким засувом. Панотець Василь у чорній ризі, роздавши усім по запаленій свічці, почав правити заупокійну панахиду по душах, що стояли вже перед ворітьми іншого, невідомого життя...

А вороги, густими хмарами оточивши замкові мури, не наважувались лізти на них, жахаючись шаленої відваги "схизматського бидла".

Викликалось кілька завязців. З острахом полізли вони по драбинах на самі мури і здивувались такій несподіванці: на дворі замку все було пусто. Ця вістка зразу облетіла все військо; воно аж загуло від радості, і у відімкнуту браму посунуло цілими хмарами зажерливе до грабівки, хиже військо.

А з церкви було чутно журливі співи, і сумні акорди тихо коливалися у спокійному повітрі. Покидаючи цей світ, осяяні тьмяним блиманням свічок, усі спокійно дожидали смерті й велебно співали: "Со святими упокой, Христе, душі раб твоїх..."

А глибоко в льоху під церквою блимала факля, увіткнута в землю, де Орися, тріпочучи серцем, дожидала Антося. От у дверях дзенькнув замок, і він, її виправданий друг, з'явився перед її очі, повний щастя.

— Мій любий! — кинулась до нього Орися.— Тепер я

скажу, що кохаю тебе, кохаю святою любов'ю і жлгтя своє безталанне зіллю з тобою навіки!

— Навіки! До могили й за могилу!—з палом вигукнув Антось, схоплюючи її в обійми.

— Пора! —здалека почувся оклик в льоху.— Підпалюють церкву!

— Пора! Летімо ж, мін орле сизий, укупі! — міцно обняла Орися ошалілого від щастя друга свого і лівою рукою кинула факлю в бочку з порохом...

Сяйнула блискавка, саме пекло розверзлося... "Орлине гніздо" укупі з святкуючими звитягу ляхами злинуло в повітря. Але не чутно було вже ні гуркоту, ні тріскоту руїни цим душам, що покохалися так щиро. Полинули вони в осяяну довічним сяєвом долину, де нема ні сліз, ні ридання, ні тяжкої журби, ні злоби, де панує лишень одна свята любов...